

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Н. А. Печеніна

(підпис)

(прізвище, ініціали)

Реєстраційний № _____

« ____ » _____ 20 ____ р.

« ____ » _____ 20 ____ р.

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА
ІНТЕРНОВАНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВІДБУДОВИ МІСТ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ (1944-1948 рр.)

Кваліфікаційна робота студентки групи
ШМ-16

ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.03. Середня освіта (Історія)

Тацюк Наталії Володимирівни

Керівник: канд. істор. наук., доцент

Яшин Вадим Олександрович

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECST ____ Кількість балів _____

Головка ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Тацюк Наталя Володимирівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав(ла) і не одержував(ла) недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений(а). Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Підпис:

Наталя Тацюк

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан дослідження проблеми в історіографії	9
1.2. Джерельна база роботи.....	16
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми	21
Висновки до розділу 1.	24
РОЗДІЛ 2	25
ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ТА ІНТЕРНОВАНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ ТА СХІДНОЇ УКРАЇНИ: ТАБОРИ УТРИМАННЯ, УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ.....	25
2.1. Табори військовополонених та інтернованих на території Південної і Східної України: історія створення, розміщення, чисельний склад.....	25
2.2. Особливості перебування: санітарний стан, побут, стосунки з місцевим населенням та агентурна робота.....	37
2.3. Подальша доля військовополонених та інтернованих: поховання на території Південної і Східної України та репатріація.....	49
Висновки до розділу 2	62
РОЗДІЛ 3	64
ВНЕСОК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У ПІСЛЯВОЄННУ ВІДБУДОВУ МІСТ ПІВДЕННОЇ ТА СХІДНОЇ УКРАЇНИ ..	64
3.1. Відбудова м. Кам'янське.....	64
3.2. Відбудова м. Кривий Ріг.....	76
Висновки до розділу 3	83
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89
ДОДАТКИ.....	101

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АТЗ – Азотно-туковий завод

ГУПВІ – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих

ДКО – Державний комітет оборони

ОБР – окремий робочий батальйон

ТВ – табірне відділення

ВСТУП

Актуальність теми. Військовий полон та інтернування є однією з трагічних сторінок історії ХХ століття. Тривалий час у світовій історіографії приділялася, і приділяється велика увага темі долі військовополонених, які опинилися у полоні Вермахту та їх союзників. Проте значно менше досліджень присвячених тим, хто стали в'язнями радянської тоталітарної системи. Через те, що значна кількість архівних даних репресивних органів влади була недоступною для дослідження істориками, не можна було встановити історичної правди перебування в полоні мільйонів колишніх вояків німецької армії та їх союзників, а також мирних людей, які були відправлені відновлювати у післявоєнний період економіку країни. Недодержання міжнародного права для СРСР було звичною справою, а тим паче до тих, хто був ворогом у війні, і залишався ним тривалий час у свідомості багатьох людей.

Історія військовополонених та інтернованих, утримуваних на території СРСР, вперше почала висвітлюватися з науково-історичної точки зору тільки після падіння радянського комуністичного режиму, з початку 1990-х років. Актуальність цього питання не зменшилася і сьогодні. Важливим з наукової точки зору є дослідження гуманітарних проблем: особливостей перебування колишніх військових Вермахту та їхніх союзників в радянських таборах військовополонених, встановлення їхнього матеріального забезпечення, медичного обслуговування та залучення до примусової праці. Об'єкти, побудовані військовополоненим на сьогодні є майже в кожному промисловому місті досліджуваного регіону. Відтак, цікавим з історичної точки зору є проблема внеску військовополонених та інтернованих у будівництво та післявоєнну відбудову промислових міст та збереження пам'яті про їхню діяльність.

Метою кваліфікаційної роботи є дослідження внеску іноземних військовополонених та інтернованих у відбудову індустріальних міст центрального, південного та східного регіонів України, а також умов їхнього перебування в радянських режимних установах та подальшої долі.

Відповідно до мети роботи було визначено такі **завдання**:

1. Проаналізувати та систематизувати історичну літературу присвячену темі дослідження, сформувати джерельну базу, визначити теоретико-методологічні засади дослідження.

2. Розглянути особливості розміщення режимних об'єктів утримання та чисельний склад військовополонених як на території України.

3. Висвітлити особливості перебування військовополонених та інтернованих в режимних установах, а також їхні стосунки з місцевим населенням.

4. З'ясувати подальшу долю колишніх вояків, поховання на території досліджуваного регіону та процес репатріації.

5. Дослідити внесок військовополонених та інтернованих у післявоєнну відбудову міст Південної та Східної України.

Об'єктом дослідження є історія військового полону та інтернування на території Радянського Союзу в середині та II половині 1940-х рр.

Предметом дослідження виступає використання праці іноземних військовополонених та інтернованих під час відбудови міст південної, центральної та східної України у 1944 – 1948 рр.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються періодом з 1944 по 1948 роки. Нижня межа обумовлена створенням перших таборів для військовополонених на території досліджуваного регіону. Верхня межа – останній етап процесу репатріації військовополонених та інтернованих до їх батьківщини, а також ліквідації режимних установ на території УРСР. В окремих випадках, обумовлених джерельною та фактологічною специфікою, верхня межа піднята до 1951 р.

Географічний регіон дослідження охоплює південну та, у деяких випадках, центральну та східну частину УРСР, а саме – Дніпропетровську, Запорізьку та Миколаївську області.

Наукова новизна дослідження полягає в такому:

- уточнено (з географічної прив'язкою) місця дислокації окремих таборів військовополонених та окремих робочих батальйонів (ОРБ) на території сучасних Дніпропетровської, Запорізької та Миколаївської областей;

- уточнено окремі місця поховання військовополонених та інтернованих на території досліджуваного регіону;

- досліджено комплекси та архітектурні особливості об'єктів інфраструктури (житлових будинків) побудованих військовополоненими та інтернованими на території міста Кривого Рога та м. Кам'янського.

- створення фотобазы будинків, побудованих війських та інтернованих у м. Кривого Рога та м. Кам'янське;

- на основі зібраних джерел та матеріалів створену базу даних, що вміщує в себе основні відомості про військовополонених та інтернованих, які перебували в таборах для військовополонених та інтернованих на території Дніпропетровської області.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали кваліфікаційної роботи можуть бути використані при підготовці до семінарів здобувачами вищої освіти, під час вивчення історії України та всесвітньої історії відповідного періоду в школі та молодими вчителями під час викладання відповідних тем.

Апробація дослідження. У 2019-2021 році автором цієї роботи у співпраці зі студенткою КДПУ Є. Вчорашньою під науково-організаційним керівництвом канд. істор. наук, доцента каф. всесв. історії КДПУ В. Яшина та під загальним патронатом д-ра пед. наук професора КДПУ В. Гаманюк, в рамках програми «Німецькі сліди в Україні» Регенсбурзького університету (ФРН) було реалізовано проект «Німецькі сліди в архітектурі індустріальних міст південної України» (Deutsche Spuren in der Architektur und im Bau von Industriestädten der süd-ukrainischen Region). Під час польових досліджень було зібрано великий та цікавий джерельний матеріал, використаний в цій кваліфікаційній роботі. Ця кваліфікаційна робота також може розглядатися в рамках вказаного проекту як його своєрідне та логічне завершення з окресленою перспективою подальших

наукових пошуків. Також апробація дослідження проводилася під час III Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції «Історія України в регіональному та глобальному вимірах».

Публікації. Результати дослідження висвітлені в трьох наукових статтях:

1. Використання праці військовополонених та інтернованих під час відновлення м. Кам'янського (Дніпродзержинськ). *Історія в регіональному і глобальному вимірах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції м. Маріуполь*. С. 126-131.

2. Військовополонені та інтерновані під час відновлення промислових та інфраструктурних об'єктів міста Кам'янського (Дніпродзержинськ) в 1944-1948 рр. *Шляхами Кліо* : студентський науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2021. Число друге. С. 29-35.

3. Колабораціоністська преса як джерело з історії повсякдення населення окупованих територій (на прикладі преси міста Кривий Ріг та Кам'янське). *Шляхами Кліо* : студентський науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2019. Число перше. С. 27-32.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми в історіографії

Тема військового полону та інтернування неодноразово підіймалася істориками різних країн. Солдати Вермахта та їх союзники опинялися в полоні різних країн. Однак, найбільша кількість перебувала у Радянському Союзі. Історіографію цього суперечливого періоду можна поділити на два напрями.

Перший напрям репрезентований західноєвропейською історіографією. Західноєвропейські історики першими порушують питання військового полону та інтернування. Дослідження починаються одразу після закінчення Другої світової війни, а особливого розмаху досягають після 1953 року, коли на батьківщину повертаються останні військовополонені та завершується процес репатріації. На основі широкого кола наративних та документальних джерел створюються праці в яких досліджується перебування солдат різних країн в радянському полоні.

У західній історіографії можна виділити два періоди. Перший охоплює період з другої половини 1940-х років до кінця 1980-х років. Фундаментальною працею даного періоду є 22 томи по історії полону під назвою «Історія німецьких військовополонених у Другій світовій війні», які були підготовлені науковою комісією при Федеральному міністерстві внутрішніх справ ФРГ, колишнім військовополоненим Еріхом Машке. 10 видань, які були опубліковані протягом 12 років, присвячені перебуванню німців в радянському полоні. У збірку документів входили різні джерела – як архівні документи того періоду, так і свідчення тих, хто все ж таки повернувся на батьківщину з полону. Слід відмітити, що радянські документи не використовувалися через закриття архівів СРСР [77].

У 1986 році була опублікована монографія А. Лемана «Полон і повернення на батьківщину» [72]. Автор дослідження узагальнив увесь зібраний на той час матеріал про військовий полон в СРСР, при цьому вказував на те, що країна не додержувалася норм міжнародного права та не організувала належним чином

прийом, транспортування, забезпечення продовольством і медикаментами військовополонених та інтернованих. Важливість даної монографії полягає в тому, що її автор розглянув вплив полону на фізичне та психологічне здоров'я репатріантів, яким доводилося проходити тривалий шлях ресоціалізації.

Початок другого періоду західноєвропейської історіографії історії військового полону починається у 1990-х роках і триває дотепер. У цей час увага дослідників акцентується на питаннях утримування в радянському полоні не тільки військовополонених німецького походження, але й італійців, угорців, румунів, австрійців, іспанців. Чільна увага приділяється проблем репатріації військовополонених та процесу їхньої адаптації на батьківщині.

Звернімо увагу на працю австрійського історика Стефана Карнера під назвою «Архіпелаг ГУПВІ: полон та інтернування в Радянському Союзі» [76] була видана у 2002 році та присвячена в першу чергу військовополоненим та інтернованим німецької та австрійської національностей. В цій праці чи не вперше представлена система таборів утримання на території СРСР. Історик досліджує не тільки режимні установи, але й особливості перебування: голод, хвороби, смертність. Окремий розділ присвячений поверненню на батьківщину та тривалому періоду адаптації до звичайних умов життя після років утримування та важкої праці.

Проблему перебування у полоні радянської системи дослідила італійська історикиня М. Джусті у свої однойменній праці «Італійські військовополонені в СРСР у 1941-1954 рр.» [73]. Особливістю цієї книги є те, що вперше було досліджена одна з найтрагічніших і маловідомих сторінок Італії. Протягом півстоліття після закінчення війни тисячі італійських солдат і офіцерів, які воювали на Східному фронті, вважалися безвісті зниклими. Сотні тисячі їх родичів і друзів продовжували сподіватися на їх повернення або хоча б дізнатися їх місце поховання. Авторка праці доходить висновку, що колишні італійські солдати утримувалися у тих самих незадовільних умовах, що і інші військовополонені. Тому цінність даної праці полягає в тому, що посилаючись

на архівні документи, авторка праці дає конкретні відомості перебування італійців в радянських таборах та умови їх утримування.

Наступним напрямком полону та інтернування є українська історіографія, яка починає розвиватися після проголошення незалежності України. Це перш за все пояснюється відкриттям архівів репресивних органів, що дає змогу використовувати у дослідженні раніше заборонені документи. За цей період було видано велика кількість праць та захищені дисертації. Українські історики розглядають переважно іноземний військовий полон та інтернування на території України. Важливість підняття цієї теми полягає в тому, що західні історики, у численних працях, переважно не звертали увагу на дану проблему.

Першою роботою, що започаткувала дослідження теми військового полону та інтернування суто на території України, стала праця С. Сергійчука «Новітня Каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР» [92] видана у 2001 році. У праці вперше публікуються документи, які раніше не були доступними. Крім документів, також вміщені фотографії військовополонених та їх особисті справи. Що стосується досліджуваного автором регіону, то саме в цій праці є документи, які містять відомості про кількість осіб, їх національність, особливості перебування та репатріацію на батьківщину. С. Сергійчук у своїй роботі приходиться до висновку, що перебування в радянському полоні можна назвати «модерною каторгою», яку могли витримати лише фізично сильної волі люди. Тому без аналізу радянських документів цілісної картини минулого відтворити просто не вдасться.

На початку XXI століття своє дослідження присвячене військовополонених та інтернованим провів доктор історичних наук А. Чайковський, який є автором праці «Полон. За чужі та свої гріхи (військовополонені та інтерновані в Україні 1939-1953 рр.)» [99]. Робота складається з 15 розділів, в яких міститься інформація від потрапляння у полон до повернення на батьківщину та поховання. Основну увагу історик приділяє питанням облік, утримування і охорони іноземців, використання їх на роботах, медичного та санітарного обслуговування, агентурно-оперативної роботи. Цінність роботи полягає в тому,

що автор публікує архівні матеріали та фотографії військовополонених у таборах. У своїй роботі А. Чайковський дійшов висновку, що полон є трагічною сторінкою в історії колишніх вояків Вермахту та їх союзників, які стали в'язнями радянського режиму.

Вагомим науковим здобуткам з дослідження військового полону та інтернування є численні праці доктора історичних наук О. Потильчака. Починаючи з 2004 саме ним було видано найбільшу кількість монографій, статей та захищено докторську дисертацію з даної проблеми. Відзначимо його монографію під назвою «Радянський військовий полон та інтернування в Україні» [89], в якій історик розглядає проблему організаційно-структурної діяльності радянських органів НКВС у контексті створення та функціонування режимних установи утримування на території України як в роки війни, так і у повоєнний період. На основі архівних матеріалів вперше узагальнено данні щодо чисельності, дислокації та національного складу режимних установ і місць поховань військовополонених та інтернованих на території України. Дослідник у своїй роботі пояснює важливість використання праці військовополонених: «Фактор військовополонених, посівши чільне місце в суспільному кліматі повоєнної України, сприяв на нього відчутний вплив. Адже протягом більше як десяти років військовополонені та інтерновані продовжували утримуватися в таборах України, а їх робочі руки використовувалися у важливих для радянської економіки галузях» [89, с. 5].

У статті «Стаціонарні лікувальні установи для військовополонених на території Української РСР у 1944-1951 рр.» [86], О. Потильчак дає детальну характеристику дислокації спеціальних шпиталів на території Південної та Східної України та динаміку зміни контингенту. Одним з перших історик звертається до проблем грошового утримання військовополонених і доходить висновку, що Радянський Союз не додержувався Женевської конвенції, в якій чітко було зазначено порядок та оплата праці. У відповідь на міжнародний документ було видано «Положення про військовополонених», у якому

незалежно від військових чинів, всі отримували однаково мінімальне грошове утримування, яке було недостатнім.

Відзначимо, що історик у статті «Військовополонені італійці в радянських таборах на території України» [83] вперше в українській історичній науці підіймає питання перебування італійців в режимних установах та особливості їхньої репатріації. Автор статті дійшов до висновку, що на території Української РСР італійські військовополонені утримувалися у спеціальних таборах у таких містах як Київ та Одеса. Специфіка зазначених режимних установ полягала в тому, що вони виконували функцію особливих транзитних фільтраційних центрів. Керівництво МВС сконцентровувало військовополонених у м. Київ для того, щоб проводити агентурно-оперативну роботу серед італійців, метою якої було знайти підстави для затримки репатріації. Також у зазначеній статті О. Потильчак спростовує твердження російського історика В. Галицького, який в одній зі своїх праць зазначав, що до травня 1950 року всіх італійські військовополонені, які утримувалися в таборах та ОРБ УРСР, повернулися на батьківщину. Історик доходить до висновку, що останнього військовополоненого було репатрійовано у 1956 році.

Окреме місце в науковому доробку О. Потильчака займають дослідження перебування в полоні японських військовополонених та репатріантів. У праці «Таємниці «Західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР» [90] історик на основі архівних документів та спогадах очевидців висвітлює трагічну долю тисяч інтернованих вояків японської армії, які проти своєї волі опинилися в режимних установах, утримування в яких не відповідало нормам міжнародного права. З приводу досліджуваного автором регіону, то саме у документах містяться цінні відомості про поховання японців на території Дніпропетровщини з конкретним зазначенням місцевості. Також темі поховання японців на території України О. Потильчак присвятив статтю «Поховання інтернованих японців на території України» [88]. У своїх працях дослідник доходить до висновків, що військовополонені утримувалися в незадовільних умовах, які суперечили

нормам міжнародного права. Постійні порушення норм забезпечення продовольством та залучення до важкої фізичної праці призводило до високої поширення захворювання та високої смертності.

У статті «Інтерновані іноземці на гірничих підприємствах Кривбасу (1945-1949 рр.): організація, дислокація і структура таборів» [84], О. Потильчак досліджує детальну історію так званих «окремих робочих батальйонів» у м. Кривий Ріг, наводить перелік підприємств, де працювали військовополонені. Дослідник показав, що на території Криворіжжя було розміщено значна кількість ОРБ, а особи які утримувалися, мали відбудовувати післявоєнну промисловість та житловий фонд міста. [84, с. 36].

Правовий аспект перебування військовополонених на території України досліджує кандидат історичних наук Д. Алексеєва-Процюк. У статті «Правове регулювання конвоювання та режиму охорони іноземних військовополонених та інтернованих у 1946-1946 рр. і в повоєнний період на території УРСР» [71] авторка зазначає, що головною метою радянського режиму утримування була ізоляція від оточуючого населення і запобігання втечам. При цьому, у Радянському Союзі все ж таки було створено нормативно-правову базу, однак, документи не завжди втілювалися у табірне життя.

Питання перебування іноземних військовополонених на півдні України досліджує українська історикиня Н. Калкутіна. яка досліджує перебування іноземних військовополонених на півдні України в різних аспектах. У статті «Санітарно-побутові умови в таборах для іноземних військовополонених Південної України в 1944-1945 рр.» [75] на прикладі Миколаївського табору №126 авторка досліджує норми харчування та матеріальне забезпечення контингенту. Історикиня доходить такого висновку : «Першочерговим стратегічним завданням було максимальне використання трудового ресурсу полонених, що напряду залежало від їхнього фізичного стану. Навіть питання ідеологічної обробки відступало на задній план порівняно з можливістю отримання дармового зиску від величезного контингенту таборів» [75, с. 10].

Інший важливий аспект дослідження Н. Калкутіної – проблема взаємовідносин з місцевим населенням. У своїй статті «Іноземні військовополонені на Півдні України: проблема взаємовідносин...» [74] дослідниця вказує на складний адаптаційний процес українців, які у післявоєнні роки сприймали військовополонених, особливо німецької національності, як «ворога». Історикиня доходить до висновку, що все ж таки більшість місцевих мешканців допомагала бранцям та співіснувала з ними в соціумі.

Важливим кроком у дослідженні військового полону на території України стало видання збірника матеріалів «Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років» [100] у рамках міжнародної німецько-української наукової конференції, яка була проведена у рамках підписання угоди між Державним комітетом архівів України й об'єднанням «Саксонський меморіал» у пам'ять жертвам політичного терору. У збірнику висвітлені істориками проблеми радянського військового полону у різних аспектах, а саме: правовий статус військовополонених, їх трудове використання, агентурно-оперативна робота та особливості перебування в режимних установах.

У 2019-2021 році автором цієї роботи у співпраці зі студенткою КДПУ Є. Вчорашньою під науково-організаційним керівництвом канд. істор. наук, доцента каф. всесв. історії КДПУ В. Яшина та під загальним патронатом д-ра пед. наук професора КДПУ В. Гаманюк, в рамках програми «Німецькі сліди в Україні» Регенсбурзького університету (ФРН) було реалізовано проект «Німецькі сліди в архітектурі індустріальних міст південної України» (*Deutsche spuren in der architektur und im bau von industriestädten der süd-ukrainischen region*) [94].

Отже, історіографію можна позначити двома течіям. Це західноєвропейська історіографія, репрезентована двома періодами та українська сучасна історіографія.

Предметом уваги західної історіографії першого періоду є:

1. Загальні відомості про перебування в радянському полоні солдатів Вермахту;

2. Правовий аспект взяття та перебування у полоні військовополонених
3. Опублікування свідчень тих, хто повернувся з полону;

Предметом дослідження західноєвропейської історіографії другого періоду є:

1. Питання утримання в радянському полоні не тільки військовополонених німецького походження, але й італійців, угорців, румунів, австрійців, іспанців.
2. Проблема репатріації військовополонених та процесу їхньої адаптації на батьківщині.

Сучасна українська історіографія в центр дослідницької уваги ставить характер та особливості перебування військовополонених та інтернованих особливості їхнього правового статусу, на території УРСР, санітарно-гігієнічні умови та місця поховань.

Проведений аналіз історіографії дозволи виокремити малодосліджені питання, зокрема:

1. Проблему організаційно-структурної діяльності радянських органів НКВС у контексті створення та функціонування режимних установи утримування на території України як в роки війни, так і у повоєнний період
2. Внесок військовополонених та інтернованих у відновлення порушених війною промисловості та інфраструктури, зокрема, індустріальних міст центральноукраїнського та південноукраїнського регіону
3. Стосунки військовополонених та інтернованих осіб з владою та місцевим населенням;
4. Місце поховання колишніх вояків Вермахту та їх союзників на території України.

Таким чином, вибір теми роботи можна вважати обґрунтованим.

1.2 Джерельна база роботи

Джерельну базу кваліфікаційної роботи складає комплекс опублікованих та неопублікованих документів і матеріалів. За типами це речові, документальні, зображальні (фотографічні) та наративні джерела. Зображальні та наративні

джерела, використані в цій роботі, створювалися в процесі польових досліджень та роботи над згаданим вище (див. Вступ) дослідницьким проектом.

Опубліковані джерела містяться, в основному, у збірках документальних матеріалів, опублікованих після 1991 року. Переважно, це документи нормативного та розпорядчого та статистичного характеру, які можуть бути поділені на такі групи:

1. Документи, які регулюють правове становище військовополонених та інтернованих, їх національний та чисельний склад. До цієї групи віднесено радянські документи, що регулювали правове становище військовополонених та інтернованих в СРСР. Зокрема, це Постанова ЦВК і РНК СРСР «Положення про військовополонених» [39, с. 60-63] від 19 березня 1931 року, яка започаткувала оформлення правового статусу військовополоненого; Постанова «Про утворення положення про військовополонених» [38, с. 65-68] від 1 липня 1941 року, що замінила попередню. Сюди ж відносимо документи, у яких є інформація про національний та чисельний склад контингенту: звіти («Про національний склад військовополонених солдат і молодшого комскладу колишньої польської армії, що знаходилися в промислових таборих і на будівництві №1» [57, с. 368-369], довідки (наприклад, «Про наявність військовополонених та інтернованих в таборах МВС УРСР» [10, с. 284]) тощо. В останньому подано чисельність та національний склад контингенту станом на 1 серпня 1947 року. Інформація про перебування полонених та інтернованих та про їхню чисельність міститься в довідці «Про наявність військовополонених та інтернованих німців на території УРСР станом на 10 квітня 1945 року» [64, с. 87-90] тощо.

2. Документи, що містять в собі відомості про табори та їх стан на території УРСР. До цієї групи віднесено комплекс документів, в яких міститься інформація про організацію таборів та їхній стан протягом періоду утримування в них полонених та інтернованих осіб. Зокрема, це Положення «Про табір військовополонених» [35, с. 74-76], згідно з яким на території СРСР утворювалися спеціальні режимні установи; довідки «Про стан таборів для

військовополонених на Автобуді» [7] тощо. Інформація про загальний стан таборів міститься у доповіді заступника 1-го управління ГУПВІ НКВС СРСР М. Зетілова С. Круглову «Про результати обстеження таборів для військовополонених в раді областей СРСР...» [21, с. 264-276]; службові листи, зокрема лист Управління воєнізованих спецчастин та ППО до директора ДМЗ ім. Дзержинського «Про незадовільні умови утримування інтернованих німців працівників заводу» [33, с. 191].

3. Документи, що встановлювали норми харчування та забезпечення військовополонених та інтернованих, зокрема накази про норми продовольчого постачання військовополонених [43, с. 363-370], згідно з якими встановлювалася денна норма забезпечення контингенту певними конкретно визначеними продуктами для підтримки їх фізичного стану; розпорядження, наприклад «Про збір, заготівлю і переробок дикорослої зелені в таборах НКВС...» [56, с. 370-373] тощо. Забезпечення одягом та взуттям регламентувалося наказом НКВС СРСР [44, с. 357-359], згідно з яким встановлювалася норма речового майна, яке було розраховано на одну особу. Матеріально-побутове забезпечення регламентувалося, наприклад директивою НКВС СРСР «№130 від 7 серпня 1945 року «Про забезпечення шпитальною допомогою» [20, с. 467-468]. У цьому документі зазначалося, що контингент міг лікуватися у спеціальних установах – спецшпиталях та ін.

4. Документи, що містять відомості про трудове використання контингенту, наприклад: Положення НКВС СРСР «Про трудове використання військовополонених [36, с. 633-646], в якому зазначалося, що залучення контингенту відбувалося виходячи із потреби промисловості і відбудови СРСР і ліквідації збитку, який був спричинений війною. Документ регулював розподілення військовополонених на роботу, режим робочого дня, організацію праці та грошове винагородження. Розподілення військовополонених по областям та підприємствам УРСР регулювало рішення ГОКО №8921 [6, с.92-99]. Праця інтернованих регулювалася відповідною постановою Державного Комітету оборони [37]. Важлива інформація про залучення військовополонених

до будівництві підприємств Дніпропетровщини були накази адміністрації промислових підприємств, зокрема «Про трудове використання військовополонених на будівництві Автозавода» [5], протокол засідання бюро Дніпродзержинського міськкому КП(б)У Дніпропетровської області «Щодо використання військовополонених» [46, с. 76-78] та ін

5. Документи, що містять відомості про смертність, поховання та репатріацію. Зокрема, це довідки «Про смертність військовополонених в неблагополучних таборах НКВС» [61, с. 459-461] та «Про діагнози смертності військовополонених німців за місяцями 1945-1946 рр.» [62, с. 500]. У зазначених документах міститься дуже цінна статична інформація про захворювання контингенту, рівень смертності, завдяки якій можна простежити динаміку протягом року. Також ці документи є підтвердженням жахливих умов, в яких утримувалися німці. Поховання регламентувалося директивами №28/2/23 «Про поховання військовополонених» [18, с. 453-454] та «Про облік померлих військовополонених» [19, с. 472]. Прийняття зазначених документів мало велике значення, тому що дуже тривалий час військовополонених ховали у випадкових місцях. Процес репатріації військовополонених регламентувалася виданням відповідних документів протягом 1945-1949 років. Процес повернення на батьківщину військовополонених румунської національності регулювався наказом НКВС СРСР №001035 «Про звільнення з таборів 40 тис. військовополонених румунів» [48, с. 765-768]. Що стосується досліджуваного автором регіону, то відомості про репатріацію зазначеної національності містяться у довідці «Про наявність і закріплення за господарськими органами військовополонених та про кількість угорців і румун, котрі підтягають відправленню на батьківщину» [65, с. 146-147], згідно з якою, репатріації підлягало 432 румунів, які утримувалися таборів №315 Дніпропетровської області та працювали на азотно-туковому заводі, тресті «Дзержинсьбуд», заводі ім. Молотова. Що стосується японських військовополонених, то процес повернення їх на батьківщину регламентувався відповідним наказом МВС СРСР №00916 [79, с. 777-778]. Інформація про репатріацію угорських

військовополонених міститься в постанові Ради Міністрів СРСР від 8 травня 1947 року [50, с. 799-800]. Німецькі полонені отримали право на репатріацію після видання наказу МВС СРСР «Про репатріацію 100 тис. непрацездатних військовополонених німці» [52, 821-825].

6. Документи, що містять біографічні данні військовополонених та інтернованих, а також їх подальшу долю. Ця група джерел представлена численними обліковими справами військовополонених та інтернованих, в яких міститься дуже цінні біографічні кожної окремої людини, а саме: ім'я та прізвище, дата та місце народження, освіта, професія, партійна приналежність, національність, місце взяття у полон та навіть фотографії. Автором дослідження були проаналізовані особисті справи Андаша Клімая [66], Йосипа Воляки [67], Ковача Дюло [68], Гофмана Андрія [26] та Лібіця Генріха [27].

Неопубліковані письмові джерела були зібрані під час реалізації наукового проекту «Німецькі сліди в Україні». Зокрема, це:

1. Інтерв'ю місцевих мешканців, які були свідками подій. Цінність цих джерел полягає в тому, що саме вони є підтвердженням перебування військовополонених та інтернованих на території досліджуваного автором регіону. По-перше, це спогади мешканки Соцміста у м. Кам'янське, яка надала дуже цінну інформацію про конкретне місцезнаходження будинків, які будувалися силами німців та румунів. По-друге, це спогади місцевого мешканця м. Кривий Ріг про будівництво типових будинків по вулиці Джамбула, що доводом залучення військовополонених та інтернованих у відбудові міста.

Речові джерела:

1. Об'єкти, збудовані безпосередньо військовополоненими та інтернованими особами або за їхньої переважної участі: житлові будинки, промислові будівлі тощо.

Зображальні джерела, зокрема, фотографічні зображення об'єктів, збудованих безпосередньо військовополоненими та інтернованими особами або за їхньої переважної участі. Більша частина зображальних джерел були створені в процесі польових досліджень автором кваліфікаційної роботи особисто.

Невелика частина зображальних джерел міститься у вільному доступі і є верифікованими.

У процесі дослідження джерела було піддано джерелознавчій критиці із застосуванням методів джерелознавчого аналізу і джерелознавчого синтезу. Всі використанні автором джерела під час написання роботи є автентичними, надійними, вірогідними, мають велике наукове значення і висвітлюють процес перебування військовополонених та інтернованих на території досліджуваного автором регіону.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження теми

Методологічну основу дослідження теми військового полону та інтернування на території Південних та Східних регіонів УРСР склали як спеціальні історичні, так і традиційні загальнонаукові принципи, а саме: історизму, об'єктивності, системності, науковості, всебічності, соціального підходу, доступності.

Під час написання роботи автор керувався принципом історизму та об'єктивності. Принцип історизму дозволив дослідити процес перебування військовополонених та інтернованих в конкретних умовах та обставинах. При цьому, враховувалося специфічність системи утримування в умовах тоталітарного режиму Радянського Союзу. Принцип історизму також дозволив розглянути у хронологічній послідовності процес взяття у полон, утримування та подальшу долю людей, які були в'язнями специфічних режимних установ, з рахуванням конкретно-історичних обставин даного періоду. Принцип об'єктивності дозволив автору сформулювати власне неупереджене ставлення до радянського полону та власну оцінку ролі військовополонених та інтернованих до відбудови післявоєнного економіки Радянського Союзу.

Принцип системності дозволив розглянути взяття у полон та інтернування як складний динамічний процес, який складається з багатьох етапів, які між собою пов'язані. Принцип всебічності використовувався автором під час аналізу як міжнародних, так і радянських документів. Принцип науковості

застосовувався для встановлення причинно-наслідкових процесів та подій з додержанням усіх наукових умов. У використаних автором документах містяться перевірені факти, які відповідають сучасним науковим історичним знанням. Принцип соціального підходу дозволив простежити відношення радянської влади до військовополонених, їх соціальний статус та роль у суспільстві. Важливим питання, яке розглянув автор дослідження, було питання взаємодії місцевого населення та колишніх загарбників, які стали в'язнями системи. Принцип доступності дозволив автору вибрати основне з досліджуваної теми та подати інформацію у зрозумілому для кожного вигляді, керуючись при цьому науково перевіреними знаннями.

У дослідженні використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, дедукція, описовий, логічний, структурно-системний), так і спеціально-наукові методи дослідження (історико-системний, статистичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, бібліометричний та інші).

Такі загальнонаукові методи, як аналіз, синтез, узагальнення, використовувалися перш за все для обробки, систематизації використаного матеріалу та його аргументації. Описовий метод використовувався протягом всього дослідження, особливо при описуванні архітектурних особливостей будинків, побудованих військовополоненими. Логічний метод допоміг чітко структурувати використаний автором матеріал та оформлення роботи в цілому. Порівняльний метод використовувався при порівнянні умов перебування військовополонених та інтернованих різних таборів на території УРСР. Структурно-системний метод допоміг визначити роль та внесок військовополонених у відбудову промисловості як УРСР, так і всього Радянського Союзу.

Під час написання роботи важливу роль відіграв один з спеціально-наукових методів - проблемно-хронологічний. Саме за допомогою зазначеного методу вдалося розглянути тему в хронологічній послідовності та прослідкувати становище військовополонених та інтернованих у різні періоди їх перебування у

полоні. Історико-системний метод використовувався для дослідження розвитку системи полону, з урахування особливості політичної системи СРСР.

Порівняльно - історичний метод дозволив виявити схожі та відмінні риси побудованих військовополонених житлових об'єктів у містах Кам'янське та Кривий Ріг. За допомогою статистичного методу вдалося простежити динаміку захворюваності, смертності військовополонених та інтернованих в режимних установах, чисельний та національний склад контингенту, розподіл по галузям економіки УРСР та процес репатріації. Бібліографічний метод використовувався при аналізі історіографії та джерел з досліджуваної теми

Також під час написання роботи використовувався графічний метод, за допомогою якого було відображено отриману інформацію з різного роду документів у вигляді стовбчастих та лінійних діаграм, графіків, секторних діаграм, гістограм. Використання даного методу допомогло подати складну статистичну інформацію у більш виразному, доступному вигляді. Картографічний метод використовувався при аналізі різночасових карт для знаходження місць поховання військовополонених та інтернованих, а також для позначення на них табірних відділень та підприємств, на яких працював контингент.

Під час написання роботи активно залучався один з методів збору інформації – інтерв'ювання. Респондентами стали місцеві жителі, які були очевидцями подій і надали конкретну інформацію з досліджуваної теми.

Отже, використані у роботі методи дослідження та принципи дозволили комплексно висвітлити питання перебування військовополонених та інтернованих на території УРСР, проаналізувати чисельність, національний склад, умови утримування, простежити динаміку захворюваності та смертності, отримати інформацію від респондентів, які були свідками подій.

Висновки до розділу 1

Загалом, вивчивши та проаналізувавши наукову літературу з досліджуваної теми автор може зробити висновок, що на сьогодні у розвитку історіографії існує три основні напрямки, які по-різному розглядають процес перебування іноземних військовополонених та інтернованих у СРСР. Однак, незважаючи на видання за останні тридцять років, особливо українськими істориками, значної кількості праць, питання військового полону та інтернування залишається малодослідженою сторінкою світової історії, яка потребує подальшого більш глибокого систематичного розгляду. Одним з таких питань є подальша доля людей, яка й досі залишається невідомою.

Джерела, які використовувалися при написанні роботи, є різноплановими, автентичними та науково значущими. Вони відображають реальний стан описаних у роботі подій. Основу дослідження склали радянські документи різні, а саме: накази МВС та НКВС, постанови Ради Міністрів, директиви ГУПВІ НКВС, розпорядження. Також під час дослідження використовувалися різного роду довідки, листи керівництва, акти, що містять інформацію про стан таборів, чисельний та національний склад контингенту та їх трудовому залученню під час будівництва та відбудові як промислових, так і житлових об'єктів. Особливим видом джерел при написанні роботи стали особисті справи військовополонених.

Методологічну основу дослідження склали як загальнонаукові, так і спеціально-історичні принципи – всебічності, об'єктивності, науковості, доступності, історизму, системності. Протягом написання роботи автор додержувався зазначених принципів для більш глибокого розкриття проблеми. Також під час дослідження було використано як загальнонаукові, так і спеціально-наукові методи, а саме: статистичний, порівняльно-історичний, бібліометричний, історико-системний, логічний, картографічний та графічний).

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ ТА ІНТЕРНОВАНІ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ ТА СХІДНОЇ УКРАЇНИ: ТАБОРИ УТРИМАННЯ, УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ

2.1. Табори військовополонених та інтернованих на території Південної і Східної України: історія створення, розміщення, чисельний склад.

Утримування військовополонених та інтернованих, кількість яких постійно зростала протягом 1939-1945 рр., потребувало створення спеціальних установ утримання. В Радянському Союзі вже існувала система виправничо-трудова таборів, де утримувалися представники різних категорій населення та національностей.

Історія створення об'єктів саме для військовополонених на території СРСР слід почати з положення НКВС від 23 вересня 1939 року «Про табори для військовополонених» [35, с. 74-76]. Згідно документу, для утримання військовополонених організуються спеціальні табори. Було окреслено основні завдання утримання, а саме:

- військовополонених тримали в умовах ізоляції від навколишнього населення;
- створення режиму, який виключав будь-яку можливість втечі із зони табору
- агітаційно-пропагандистська і культурно-масова робота.

Перед тим, як відправитися у виробничий табір, військовополонені та інтерновані перебували у таборах–розподільниках, що створювалися згідно з наказом НКВС СРСР від 5 червня 1942 року, метою яких було тимчасове утримування. За цей період, а саме три тижні, військовополонені всебічно оброблялися і відбували карантин для майбутньої перевідправки. Зазначені табори являли собою табори пересувного типу і змінювали свою дислокацію в залежності від становища на фронті. [40, с. 82-91]

Керувало організацією таборів для військовополонених, їх розміщенням, прийомом, обліком, утримуванням і використанням на роботах створене у вересні 1939 року Управління по справах військовополонених при НКВС СРСР. Серед його завдань можемо виокремити такі: встановлення норми і асортименту продуктів, які дозволялося пропускати в посылках військовополоненим; встановлення грошових сум, котрі дозволялися мати на руках; розробляти норми забезпечення житловими приміщеннями, речами, продовольством та іншими предметами першої необхідності; керування політичною та культурно – просвітницькою роботою серед військовополонених і розробляти відповідні інструкції [34, с. 73-74].

У період з 1939 по 1941 роки на території Української РСР розміщувалося 9 стаціонарних таборів для військовополонених. Найбільший знаходився у м. Рівне (25 000), який було ліквідовано у 1940 році. З приєднанням Західної України до складу УРСР створюється табір у Львівській області, лімітна чисельність якого складала 15 тисяч осіб. Стосовно південних і східних районів УРСР, то тут знаходилася найбільша кількість на той час таборів у містах Кривий Ріг, Запоріжжя, Старобільськ та селищах Каракуб, Оленівка [89, с. 204].

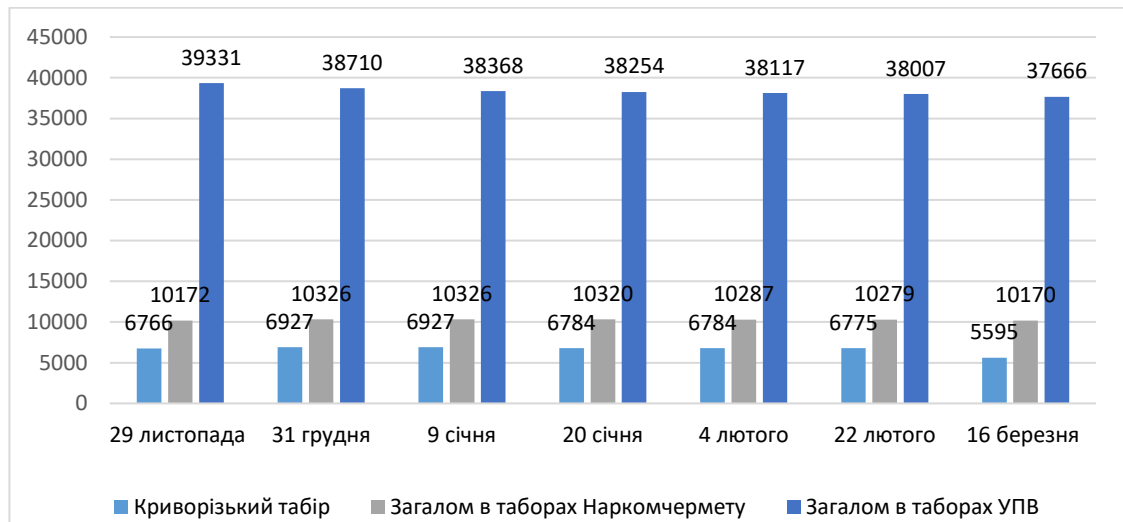
Наприклад, у Кривому Розі було організовано трудовий табір 14 жовтня 1939 р., національний склад контингенту якого склали військовополонені польської армії. Згідно з довідкою від 26 листопада 1939 року «Про використання військовополонених на підприємствах Наркомчермета СРСР» пункти криворізького табору обслуговували трести «Дзержинськруд», «Октябрьруд», «Ленінруд», «Нікополь-Марганець». [59, с. 491].

Табір не мав чіткого місця дислокації, а був розміщений на залізничних станціях. Наприклад, на ст. Мудрьона перебувало 1 700 осіб, працю яких використовували на шахтах «Першотравневій», «Комунар», «Ілліча». На ст. Карнаватка – 700 осіб, які працювали на шахтах ім. Кірова та Південній. Також існувало відділення на території сучасної станції Вечірній Кут, в якому утримувалося 1 600 осіб, які працювали на шахтах «Комінтерн», «Фрунзе», «Червоний гірник», «Більшовик» [59, с. 489-490].

В таборах утримувалися, згідно з довідкою «Про наявність військовополонених в таборах УПВ НКВС СРСР», майже 40 тисяч осіб [57, с. 438]. Загальну чисельність військовополонених табору у період з листопада 1939 по березень 1940 рр. можна відобразити у вигляді таблиці:

Таблиця 2.1.

Наявність військовополонених та інтернованих в таборах УПВ НКВС

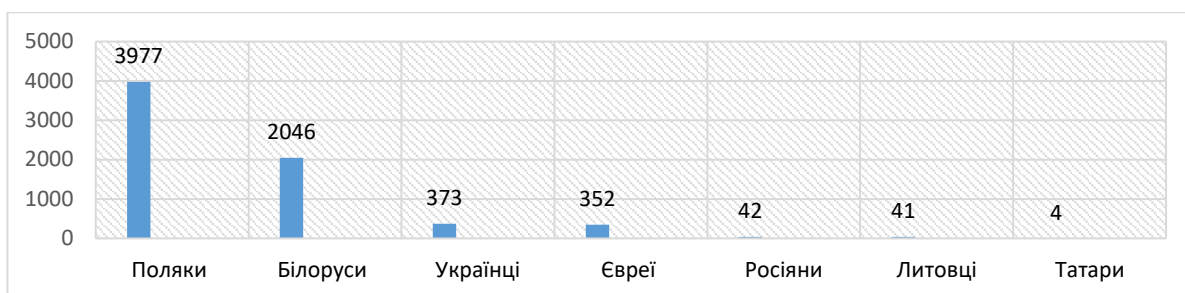

Як видно з матеріалів таблиці, у період з 22 лютого по 16 березня чисельність військовополонених зменшилась на 1 154 особи. Це пояснюється тим, що контингент було переведено до нового Нікопольського табору. Також ми бачимо, що від загальної кількості саме у м. Кривий Ріг працювало найбільше військовополонених.

Національний склад був неоднорідний. Згідно зі зведенням «Про національний склад військовополонених солдат польської армії...» У Криворізькому таборі утримували як поляків (3 977 тис. осіб), так і представників інших національностей [58, с. 370-371].

Таблиця 2.2.

Національний склад військовополонених та інтернованих Криворізького табору станом на 28 лютого 1940 року

Підтвердження існування табору знаходимо у листі уродженців Західної Білорусії Й. Сталіну, датоване 4 листопадом 1939 р. У ньому вказується, що табір знаходиться у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області, військовополонені якого звертаються з проханням про звільнення. Головною і єдиною причиною вказується скрутне становище сімей, які «остались абсолютно без всякої допомоги и средств на существование». Лист підписало 64 особи польською та російською мовами [53, с. 182-183].

Постановою від 5 січня 1940 року про заповнення доповнення до опитувального листа зазначалося, що військовополонений має вказати відомості про останню посаду у «колишній» польській армії. Окрім зазначеного, також вказати які мови знає (окрім рідної) та інформацію про всіх родичів, які проживають в СРСР. Ці відомості вносилися додатково до особистої справи [57, с. 292-293].

Табір проіснував недовго і був розформований навесні 1940 року. Згідно з розпорядженням керівнику бригади УПВ НКВС СРСР від 9 травня 1940 р., 2 000 польських військовополонених, які знаходилися на роботах у Криворізькому басейні, відправляли на будівництво №1. Вказувалося, що кожен має бути забезпечений постільними принадлежностями, однією парою білизни, взуттям та мати сухий пайок [54, с. 138-140].

Окрім 2 000 осіб, яких відправляли на вище згадане будівництво, всіх інших військовополонених відправляли на станцію Котлас Сєвжелдорлаг НКВС. Згідно з розпорядженням від 10 травня 1940 року, для керівництва відправкою виїздив особисто заступник начальника управління НКВС по справам військовополонених Хохлов. Перші шість ешелонів до станції Котлас були

відправлені 20 травня (1 086 осіб), 22 травня (1 104), 23 травня (1 003) та 24 травня (1 313) [55, с. 140-141].

Також з криворізького, у період з квітня по травень 1940 року, відправляли військовополонених до Осташковського концентраційного табору, більшість з яких були розстріляні. Отже, система військового полону працювала у СРСР ще до радянсько – німецької війни, однак найбільшого розмаху і вдосконалення вона отримала з її початком та у післявоєнні роки.

Станом на 1 січня 1942 року на території УРСР не існувало таборів для військовополонених, однак вже 1943 році система починає розширюватися. З'являється багато таборів у різних областях республіки, які постійно поповнювалися особами різних національностей. Згідно з довідкою про наявність військовополонених та інтернованих німців на території УРСР станом на 10 квітня 1945 року, на території республіки було розміщено 24 табори, загальним лімітом – 316 000 осіб. З існуючих – 4 табори знаходяться на стадії організації. Окрім зазначених існували оздоровчі табори та виробничі, з наявністю в останніх – 131 640 військовополонених [64, с. 87].

Загальна лімітована наповненість військовополоненими всіх таборів була розрахована на одночасне утримування більше 1,5 мільйонів осіб. В залежності від прогнозованої ліміту, табори розподілялися на сім типів з умовним шифром від № 01 до № 07. Згідно з останнім передбачалося певна чисельність військовополонених і охорони, також штат управління та обслуговуючого персоналу. Так, табори типу № 01 допускав лімітну наповненість від 1,5 тис. осіб, № 02 – до 3 тис., № 03 – до 5, № 04 – до 7, № 05 – до 10, № 06 – від 10 до 15, № 07 – від 15 до 36 тисяч військовополонених [99].

Станом на 1 серпня 1947 року чисельність військовополонених у таборах МВС УРСР складала 180 130 особи (див. додаток А, малюнок 1). Найбільше було німців (62 %) – 112 370 осіб. Також серед військовополонених були угорці (25%), румуни (4%), австрійці (4%), японці (2%) та інші національності (3%) [10].

Згідно з рішенням Державного Комітету оборони від 4 червня 1945 року [6, с. 35-48], військовополонених розподілили по областях та підприємствам.

Найбільша чисельність осіб була сконцентрована на території Донецької (171 700 осіб) та Луганської (84 450 осіб) областей. На Дніпропетровщину, згідно з переліку, мали відправити 35 100 осіб. Слід відмітити, що чисельність військовополонених постійно змінювалося. Це залежало від багатьох чинників: санітарного стану табору, місцевості, керівництва та складності роботи, яку виконував військовополонений. Якщо говорити за останній чинник, то в тому ж рішенні вказується галузь, в якій були задіяні колишні вояки Вермахту та їх союзники. Військовополонені працювали на різних підприємства, виконуючи різну роботу. Перш за все, це будівництво та реконструкція автодоріг, де було сконцентровано найбільша кількість робочої сили. Також військовополонені працювали на хімічних, металургійних, харчових підприємствах та на будівництві будинків для майбутніх працівників (див. додаток А, малюнок 2)

Окрім військовополонених, на територію УРСР утримувалися 92 714 інтернованих, працю яких використовували на відбудові промислових об'єктів Донецької, Дніпропетровської, Харківської, Полтавської, Одеської, Запорізької та Кіровоградської областей. Загальна чисельність інтернованих німців, станом на 10 квітня 1945 року, складала 92 714 осіб. На Дніпропетровщині працювало 16 547 осіб, всі з яких на відбудові промислових об'єктів чорної металургії (Наркомчермет) [64, с. 89-90].

Розглянемо на прикладі окремих таборів та їх відділень розміщення, керівництво та чисельний склад. В досліджуваному нами регіоні був утворений табір НКВС № 100 з центром у м. Запоріжжі, який мав у своєму складі на момент створення 13 відділень в містах як Запорізької, так і Дніпропетровської областей (Дніпродзержинськ, Нікополь). Ліміт встановив 21 000 осіб, який змінювався протягом всього існування табору [89]. Згідно з довідкою «Про наявність, закріплення і виведення військовополонених», станом на 10 серпня 1947 року чисельність за списками складала 16 300 осіб.

Однак, такий склад був сформований поступово і постійно змінювався. Наприклад, у довідці про виділення 5 000 чоловік військовополонених для робіт по відновленню заводів «Запоріжсталь» від 14 березня 1947 року, для того, щоб

виділити зазначену кількість військовополонених необхідно було ліквідувати два табори МВС – № 177 (Чернігів) та № 136 (Полтава). З першого табору було виділено 2 000 особи, а з полтавського – 1 500 осіб. Інших було репатрійовано та відправлено на інші будівництва [2, с. 57-58].

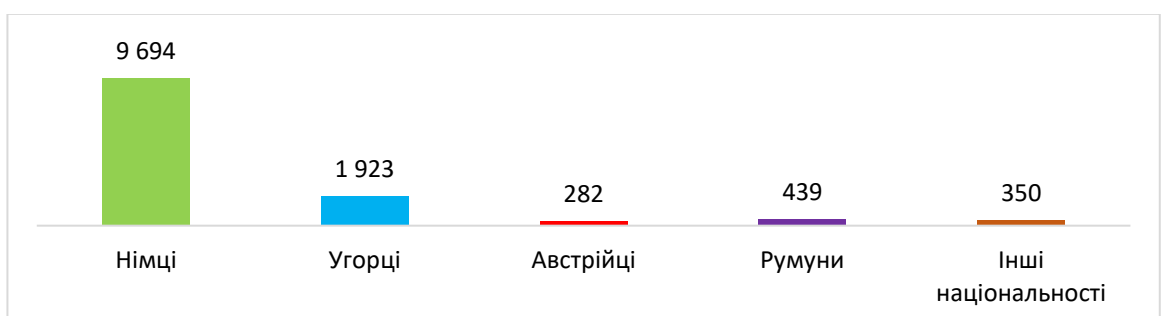
За національним складом найбільше було німців, а також угорців, австрійців та японців. Слід відмітити, що трудовий фонд табору складав менше, а саме – 15 288 осіб. Із зазначеної кількості чисельність військовополонених, яких використовували на контрагентських роботах, складала 13 622 особи. Інші – це табірне обслуговування, табірні роботи та тимчасово не працюючі через хвороби [12, с. 168-205].

Робоча сила була задіяна на будівництві житлових будинків, підприємств та інших об'єктів. Найбільше було сконцентровано на будівельно-монтажних роботах тресту «Запоріжбуд», який займався відбудовою зруйнованого після війни міста. Інші працювали на відновленні заводу Запоріжсталі, обласного архіву, дитячого будинку, тресту «Мельстрой», авіаційного ремонтного заводу [12].

На Дніпропетровщині був організований, згідно наказу НКВС СРСР № 001438 від 30 листопада 1944 року, виробничий табір № 315. Згідно з довідкою про наявність, закріплення та вивід військовополонених таборів МВС УРСР, станом на 10 серпня 1947 року, облікова чисельність складала 12 688 осіб [12].

Таблиця 2.3.

Національний склад військовополонених виробничого табору №315
станом на 10 серпня 1947 року

З усієї кількості військовополонених трудовий фонд складав 11 005 осіб, з яких 9 455 використовувалися на роботах. Всі інші були задіяні на обслуговуванні табору та тимчасово не працювали по різних причинах.

Контингент працював, як і в інших таборах, на будівництві доріг, відбудові зруйнованих підприємств та житлових будинків. Військовополонені були закріплені за різними галузями, однак фактично працювала не та кількість, яка була вказана у документах. Наприклад, на відбудові азотно-тукового заводу мало працювати 1 200 осіб, однак фактично виводилося на роботи 833 особи. Схожа ситуація була і на інших будівництвах області

Керівництво змінювалося протягом всього існування. Спочатку начальником табору було призначено підполковника Ф. Баришева, який був на посаді всього один рік. Після цього було призначено Г. Мкервалідзе та полковника К. Курпаса. Всього існувало 17 відділень, в тому числі 10 – в м. Дніпро, 3 – в м. Нікополь, 1 – в м. Новомосковськ, 1 – ст. Межова, 2 – в м. Кам'янське. Пізніше з'явилися табірні відділення в Нікополі, Кривому Розі та на станціях Нижньодніпровськ, Марганець [72, с. 250-251]. Розглянемо конкретніше деякі з них.

У м. Кам'янське було відкрито перше табірне відділення, яке працювало на відбудові азотно – тукового заводу. Організовано було 5 вересня 1944 року зі встановленим лімітом у 2 000 особи. Однак, слід відмітити, що дата створення не співпадає з датою організації виробничого табору №315. Це пояснити тим, що відділення існувало до цього, однак у складі запорізького табору №100 [89, с. 63].

Згідно з наказом № 56 «Про управління будівництвом Дніпродзержинського АТЗ» від 4 вересня 1944 року для організації табору на території тимчасового поселення не пізніше 15 вересня повинні були підготувати приміщення школи під гуртожиток табору [46, с. 196]. Ще до початку війни планувалося у південному напрямку м. Кам'янське збудувати Соцмісто для робітників азотно – тукового заводу. Однак, через початок військових дій на літо

1941 року було збудовано всього декілька будівель, однією з яких була школа, яка почала працювати ще в 1937 році. Будівля школи зберіглася і до сьогодні.

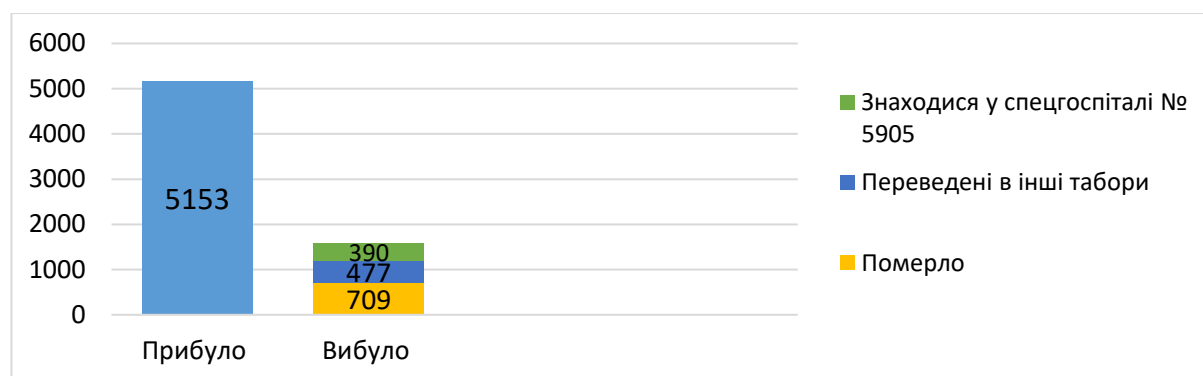
На території сучасного Кривого Рогу було утворено декілька відділень табору №315. Восьме та одинадцяте т/в розміщувалися на ст. Довгінцево. Загальна чисельність військовополонених складала 1 500 осіб станом на 1945 рік [89, с. 334].

У м. Дніпро було розміщено т/в, які працювали на будівництві та відбудові різних об'єктів, одним з яких був автомобільний завод. У доповідній записці секретарю Центрального комітету комуністичної партії України Д. Коротченко вказується, що для будівництва заводу у січні 1945 року, було організовано табірне відділення № 2, з лімітною чисельністю 5 000 осіб [8, с. 49-50].

На прикладі т/в № 2 розглянемо динаміку прибуття і вибуття військовополонених у період з січня по червень 1945 року. Як ми бачимо з таблиці (див. таблиця 2.4), прибуло до табору 5 153 особи. Однак, військовополонені прибували до табору у декілька етапів. У січні – лютому було завезено 1 653 військовополонених, а в травні – червні загалом 3 500 осіб. Однак, ми маємо данні, що станом на 13 червня 1945 року у таборі утримувалося 3 577 осіб, що свідчить про вибуття певної кількості військовополонених у зазначений період [7, с. 52-53]. По-перше, військовополонені знаходилися на лікуванні в спецшпиталі № 5905. По-друге, значна кількість, а саме 709 осіб, перебуваючи в таборі, або в лікувальній установі. По-третє, для поповнення робочої сили на виконанні робіт різної важкості, військовополонених переводили в інші табори. Також існувала практика реорганізації табірних відділень, або навіть їх ліквідації.

Таблиця 2.4.

Динаміка прибуття і вибуття у т/в №2 у період з січня по червень 1945 р.

Проаналізувавши отримані данні, ми можемо зробити висновок, що чисельний склад т/в постійно поповнювався новою робочою силою. Однак, кількість військовополонених, які перебували у таборі, не перевищувала встановлений ліміт у 5 000 осіб.

Наказом НКВС № 00894 від 27 липня 1945 року було організовано Південний табір №417. Всього існувало 10 т/в на території Дніпропетровської, Харківської, Запорізької областей та АР Крим. Спочатку центральне відділ табору знаходився у м. Новомосковськ, однак з 31 грудня 1945 року його було реорганізовано як табір при Управлінні будівництва №12 ГУШОСДОР НКВС СРСР із дислокацією в м. Дніпро та лімітом – 10 000 осіб [89, с. 347 – 348].

Табір мав статус виробничого, військовополонених якого використовували на будівництві і реконструкції автодоріг. Згідно з наказом НКВС СРСР №001136 від 4 жовтня 1945 року «Про будівництво шосейних доріг для забезпечення автотранспортного зв'язку між промисловими та обласними центрами країни...» Л. Берія вимагав від начальника ГУШОСДОРу НКВС СРСР генерала-полковника К. Павла силами військовополонених розпочати будівництво на території Української РСР чотирьох автомагістралей першої та другої черги. У першу чергу мали прокласти шосе від Харкова до Ростова-на-Дону через Донбас. Будівництвом другої мала стати автомобільна дорога Харків-Дніпро-Запоріжжя-Сімферополь, що мала б відгалуження до Кривого Рогу, Херсону та Миколаєва, загальною довжиною близько 910 км. Південний табір № 417 мав побудувати

дорогу Харків-Сімферополь довжиною у 705 кілометрів, і підпорядковувався Управлінню будівництва № 12 [82, с. 192-193].

Окрім виробничого табору № 315, на території Дніпропетровській області розміщувався табір № 460, який був організований за наказом МВС СРСР № 00553 від 8 червня 1949 року. Цент знаходився у м. Дніпропетровськ, а т/в знаходилися в м. Нижньодніпровськ та ст. Баглій. Чисельність складала у 1949 році – 3 500 осіб, а в 1950 році – 2 000. Табір мав статус виробничого [72, с. 303].

На початку 1951 року в зазначеному таборі та спецшпиталі № 5807 в загальній кількості знаходилось 2 220 чоловік, з яких 2 193 були засудженими, 26 були під слідством і один військовополонений чекав відправлення на батьківщину. В основному це були німці – 1 866 особи, працю яких використовували на будівельно-монтажних роботах трестах «Південьавтобуд», «Дніпровськпромбуд», АТЗ та заводі ім. Молотова у м. Дніпро. Однак, серед іноземців, у таборі утримувалися й українці. З листа Бреліка Йосифа Петровича можемо дізнатися про національний склад та вік осуджених: «Дорогі Родичі! Повідомляю Вас, що тепер я знаходжуся в місті Дніпропетровську, спецгоспіталь № 5807, в лагері заключених, де знаходяться суджені німці і другі нації, всі по 25 літ. Я сюди приїхав 27 мая, а за що мене тут кинули, то я не знаю, і як довго тут буду, то я також не знаю. Нас, українців, тут тільки 5...» [99, с. 123].

На території Миколаївської області було організовано виробничий табір № 126. Спочатку він знаходився на території Курганської області у м. Шадрінськ. Однак, згідно наказу НКВС СРСР № 00511 від 30 квітня 1944 року був передислокований у м. Миколаїв, а вже у 1946 році були створені табірні відділення. Як і в попередніх таборах, у миколаївському переважали військовополонені німецької національності, а також утримувалися угорці та австрійці.

Однак, трудовий фонд складав менше чисельності за списками. З 4 878 осіб, використовувалися на роботах 4 421. Всі інші або працювали у самому таборі, або тимчасово не працювали через хворобу або інші причини.

Контингент був закріплений за різними підприємствами, на яких мав виконувати роботу на території як Миколаївської, так і Херсонської областей. Це перш за все це відбудова чорноморського суднобудівного заводу ім. Андре Марті, заводу ім. 61 комунара, будівельно-монтажному управлінню Дніпробуд та на інших об'єктах [12, с. 182-183].

Окрім таборів, на території УРСР існували окремі робочі батальйони (ОРБ), які організаційно входили не до Головного управління по справах військовополонених, а до системи Міністерства оборони. З 1945 року в ОРБ військовополонених та інтернованих відправляли тільки на підставі спеціальної постанови радянського керівництва.

29 грудня 1944 року було видано документ «Про використання інтернованих німців» в якому чітко було зазначено, що прибуваючих інтернованих німців одразу треба було відправляти на підприємства Наркомвугілля (80 000 осіб), Наркомчормет (40 000 осіб), Наркомкольтмет (20 000 осіб), в тому числі й по областях. На території УРСР найбільше контингенту було розміщено на території Донецької, Луганської, Дніпропетровської областей, а у всіх інших чисельність не досягала більше 2 500 осіб. Мобілізованих та інтернованих німців дозволялося направляти на роботи по відновленню та будівництву, а також на виробництво у шахти, основні цехи або на підсобні підприємства наркоматів. З інтернованих німців формувалися батальйони по 100 чоловік в кожному, в складі трьох–п'яти рот очолюваних офіцерським складом, спеціально виділеним для цього з НКО [37].

В Україні найбільше окремих робочих батальйонів – 77 дислокувались в Донецькій області. На території Дніпропетровщини існувало 37 ОРБ, більшість яких розміщувалася у м. Дніпро. Першим на початку 1945 року був сформований ОРБ № 1416 (30.01.1945 – 20. 10.1949 рр.) у м. Дніпро (див. додаток А, малюнок 3) Контингент батальйону працював на металургійному заводі, що розташований у Новокодацькому районі міста. В лютому того ж року був організований ОРБ № 1420, інтерновані якого працювали на Дніпропетровському коксохімічному заводі, який за роки війни був повністю зруйнований [79, с. 88-92].

Найбільше ОРБ було організовано у червні 1945 року - № 1424, 1425, 1426, 1427, 1428, 1429. Інтерновані ОРБ № 1424 працювали на Дніпропетровському заводі металоконструкцій ім. Молотова, а ОРБ № 1425 – на Нижньодніпровському трубопрокатному заводі (раніше – Катеринославський державний металургійний завод ім. Карла Лібкнехта). Контингент батальйонів № 1426 та № 1427 працювали на підприємствах № 489 (зараз – Дніпропетровський агрегатний завод) та № 79 (Дніпропетровський стрілочний завод). Інтерновані німці ОРБ № 1428 працювали на заводі ім. Л. М. Кагановича НКМО СРСР, а ОРБ № 1422 та 1423 – на Дніпровському тепловозремонтному та трубному (ім. Леніна) заводах. Більшість ОРБ м. Дніпра були розформовані протягом 1947 – 1949 роках. Існувала також практика переводу контингенту в інші робітничі батальйони області, або навіть республіки [89, с. 82-84].

Загалом, у Радянському Союзі військовополонені утримувалися в спеціальних режимних установах – таборах, система яких розширювалась в довоєнні, воєнні та післявоєнні роки. На території Південної та Східної України існували табори виробничого типу, контингент якого працював на будівництві та відбудові підприємств та міст регіонів. Національний склад військовополонених був неоднорідний, однак більшість складала німці. Інтерновані перебували в окремих робочих батальйонах, які були закріплені за місцевими підприємствами.

2.2. Особливості перебування: санітарний стан, побут, стосунки з місцевим населенням та агентурна робота.

Під час перебування в таборі військовополонений мав слідувати певним правилам. Режим дня, харчування, робота, побут, стосунки з місцевим населенням – все це контролювалося з боку адміністрації, і було заздалегідь визначено. Однак, якими були особливості перебування? Чи були відмінності між таборами? Яким було життя військовополоненого та інтернованого? На ці питання можна відповісти, розглянувши ситуацію на прикладі окремих таборів та робочих батальйонів, які дислокувалися на території досліджуваного регіону.

У своїй промові на засіданні міністрів внутрішніх справ СРСР С. Круглов зазначав, що утримування та працевикористання військовополонених є важливою справою, за якою треба слідкувати. Наголошувалося, що правильна організація режиму утримування приносить велику економічну користь. Однак, тільки в тому випадку, коли фізичний стан військовополонених, що утримувалися в таборах, так званого «спецконтингенту» стабільний, смертність та захворювання відсутні. [17, с. 68]. Міністр підкреслював, що таборами треба займатися постійно. Основним завданням проголошувалося перетворити табори в нормально діючі підприємства. Задовільні умови перебування військовополонених були важливими з точки зору максимально ефективного використання їхньої робочої сили.

Режим дня військовополоненого був побудований з урахуванням їхньої важкої фізичної праці, що вимагала достатнього відпочинку, тому правила передбачали 8 годин для нічного безперервного відпочинку та триразове харчування. Ти, хто працював вночі, відпочинок мав бути наданий зранку і до вечора. Всім військовополоненим можна було не працювати 4 дні у місяць [36, с. 634].

Однак, як це і можна було передбачати, встановлений режим на практиці не дотримувався. Бранці вставали дуже рано, на перевірці затримували, довго чекали в черзі, щоб отримати їжу. С. Круглов зазначав, чітке дотримання режиму мало велике значення для позитивного фізичного стану військовополонених.

Утримання робочої сили потребувало певних коштів. Згідно з довідкою МВС СРСР про середню вартість утримування одного військовополоненого [60, 147-148], загальна витрата на одну особу до 16 вересня 1946 року складала 156 рублів 15 копійок. У цю суму входило харчування, одяг, медобстеження, винагорода, перевезення та інші витрати. У наступні роки сума збільшилася до 310 рублів 38 коп. на місяць.

Норми харчування військовополонених постійно корегувалися протягом всього часу існування таборів. Згідно з наказом НКВС СРСР про зміну норм продовольчого постачання від 19 травня 1945 року, встановлювалося денна

норма забезпечення контингенту рядового і молодшого офіцерського складу, який утримувався в таборах і приймальних пунктах. Всього було визначено 22 продукти, серед яких: хліб (600 г), крупа різна (9 г), макарони (10 г), цукор, картопля (600 г), морква та інші. Також до раціону входили м'ясо та риба, норма яких для ослаблених осіб мала збільшуватися на 25% [43, с.363-370].

Також, окрім зазначених продуктів, згідно з розпорядженням НКВС СРСР військовополоненим дозволялося вживати дикорослу їстівну зелень. Зазначалося, що вітаміни потрібні для збереження здоров'я, відсутність яких тягне за собою захворювання та загальне ослаблення. Рекомендувалося використовувати щавель, кропиву, яглицю, борщівник, кульбабу та різні види грибів. Військовополонених об'єднували у бригади по збору зазначених рослин, які потім обробляли й вживали [56, с. 370-373].

Забезпечення одягом та взуттям регламентувалося відповідним наказом НКВС. Встановлювалась норма речового майна, яке було розраховано на одну особу, і містила: шапку-вушанку, шинель або ватну куртку, шаровари, рукавиці, білизну та взуття. Одяг, який був непридатним для носіння, мав відновлюватися силами самих військовополонених [44, с. 357-359].

Робота, яку виконували військовополонені, оплачувалася. 13 квітня начальник ГУПВІ НКВС СРСР М. Кривленко направив для виконання підлеглими інстанціями «Інструкцію про порядок фінансування, обліку і звітності в таборах НКВС для військовополонених». Пункти 8 та 9 першого розділу цього документу врегульовували питання грошового забезпечення та оплати праці військовополонених. Щомісячні грошові виплати рядовим військовополоненим і молодшим командирам становили 7 крб., молодші офіцери отримували 10 крб., старший офіцерський склад – по 15 крб. на місяць, а військовополонені генерали – 30 крб. [85, с. 221-228].

Інтерновані об'єднані в ОРБ також отримували заробітну плату. Наприклад, інтерновані ОРБ №1415 отримали загальну суму заробітку за перший квартал 1946 року в розмірі 2312466 крб. Середній заробіток на кожного за один день складав 15 крб. 16 коп. [15, с. 186].

Робітники, які перевиконували державні норми виробітку за місяць на 100% і вище, мали отримувати додаткову грошову винагороду. Загальна сума, виплачувана одному військовополоненому не могла перевищувати: 200 руб. для працюючих на важких роботах і 150 руб. для працюючих на інших видах робіт. Підставою для виплати винагородження був документ господарського органу, складений на основі закритого наряду-завдання, який підтверджував виконання військовополоненим робіт. Окрім грошових виплати були й інші міри заохоченням: розміщення в кращих бараках, видача в першу чергу постільних принадлежностей, одягу та взуття. Однак, існували й міри покарання для військовополонених, які недбало відносилися до роботи, і не виконували встановлених норм. Менш жорстокими покараннями були оголошення догани перед строем на перевірці, або в письмовому вигляді. Якщо військовополонений продовжував не виконувати норми, то він міг бути заарештований і утримуватися у гауптвахті до 20 діб [36, с. 634-647].

В цілому режим та умови утримання в таборі для військовополонених, була побудована на основі ГУЛагівських правил. Проте були й певні відмінності. Військовополонені, все ж, були іноземними громадянами і сталінська влада, за чи поза бажанням, вимушена була, іноді позірно, іноді реально, дотримуватися певних міжнародних норм щодо поводження із військовополоненими. Це не були політичні в'язні, це не були «вороги народу», тому й ставлення до них було іншими. На відміну від в'язнів ГУЛагу, військовополонені та інтерновані перебували під захистом міжнародного права. Не можна виключати й пропагандистської мети: радянська пропаганда активно діяла і в цих таборах, відбувалася певна комуністична індоктринація. Військовополонення мали привезти додому позитивне уявлення про СРСР і радянську комуністичну систему. Принаймні, чинники для негативного ставлення мали бути зведені до мінімуму.

Серед осіб активно проводилася також і агентурно-оперативна робота. Військовополонені та інтерновані вербувалися оперативною частиною, ставали інформаторами та агентами, однак переступити цю грань могли далеко не всі.

Першопричини, які послужили основою для співпраці певної частини військовополонених (інтернованих) були різними: антинацистські настрої, бажання вижити, швидше повернутися до дому, психологічна слабкість або прагнення отримати додаткове харчування. За мотивацією співробітництва, а також за активністю дій агентів (інформаторів) з числа контингенту можна розділити на три групи: «активісти», «середняки», «баласт». Перші – в основному, особи антинацистських та прокомуністичних переконань. «Середняки» ж прагнули поліпшити режим утримування, харчування, медичне обслуговування та прискорити процес репатріації. Вигода була основним спонукальним мотивом до співпраці з НКВД і третьої групи – «баласту», які спиралися на власно створену агентурну мережу, і в «донесеннях» в основному спілкувалися загальними, малозначними фразами [100, с. 224].

Із завершенням бойових дій в Європі і відновленням поштових сполучень, військовополонені отримали можливість листуватися із рідними. Це все регламентувалося Наказом № 3.34 від 13/07/1945 року, згідно з яким встановлювався порядок листування військовополонених з їхніми родинами тільки з Німеччини, Австрії, Угорщини та Румунії. На кожного заводилася спеціальна «поштова картка військовополоненого», яку треба було заповнювати чітким, розбірливим почерком й обов'язково чорнилами. У тексті листа військовополоненим дозволялося писати тільки данні про себе (стан здоров'я, побутові умови і про свої політичні погляди). Повідомляти ж відомості про інших військовополонених, тих які перебували в тому ж таборі, а також померлих чи загиблих під час перебування у таборі-спецшпиталі, категоричного заборонялося. Крім цього, заборонялося у листі повідомляти про місце дислокації табору, підприємства, де працював, і про виконання роботи [45, с. 239-245].

Між тим, справжні умови утримання військовополонених суттєво різнилися від встановлених наказами та інструкціями. Для того, хто тим чи іншим чином знайомий з реаліями тоталітарного повсякдення, це не дивно. Дивно було б, аби все відповідало інструкціям.

Факти порушень правил утримання військовополонених зустрічаємо в результатах перевірок, узагальнених відповідних актах, наказах тощо. Так, у доповідній записці заступника начальника 1-го управління ГУПВІ НКВС М. Зетілова наркомуні внутрішніх справ С. Круглову, складеній за результатами обстеження таборів для військовополонених в січні-лютому 1946 року детально описується становище установ №315 та №417, яке проводив О. Юдін. Згідно з обстеженням, фізичний стан військовополонених був поганий і постійно погіршувався. Найпоширенішим захворюванням вказувалася дистрофія (38%) [21, с. 264-276].

Цей факт показує, що, насправді, харчування в таборах було не просто недостатнім: насправді, полонені голодали або вели напівголодне існування. Встановлені інструкціями норми харчування не дотримувалися; іноді продукти просто не доходили до табірних кухонь, оскільки їх розкрадали усі, від вільнонайомного водія до адміністрації та охорони табору, а також усі, хто мав доступ до продуктів: кухарі, комірники тощо. Прикладом такого стану речей було ситуація, яка склалася в ОРБ №1413. Начальник УМВС по Дніпропетровській області полковник Шліхта Л. вимушено писав: «у робочому батальйоні №1413 при заводі ім. Леніна інтерновані вживали в якості їжі собаче м'ясо». Під час розслідування цієї ситуації було встановлено, що група інтернованих у складі 16 осіб протягом січня – травня 1947 року займалась ловлею собак та котів, м'ясо яких їли. Під час допиту, інтернований Петр Врубель пояснив це тим, що робив це вимушено через недостатню кількість їжі. Інтернований Пауль Хазі пояснював це так: «у столовій батальйону м'ясо давали дуже рідко, а умови життя і роботи були важкими». Аналогічні відповіді були отримані також від інших інтернованих [99, с. 312].

В інших випадках відбувалася так звана «заміна», коли певну кількість поживного продукту, наприклад, м'яса, міняли на менш поживний, наприклад, рибу за калорійністю; оскільки риби також не було, то за так званою «Таблицею замін» її міняли на менш поживний продукт тощо. У результаті на столі полонених часто була баланда, рідка каша на воді, поганий хліб і «корисні»

кульбабки та трава, якими «спецконтингент» намагався компенсувати відсутність нормальної їжі. Як свідчили перевірки, військовополоненим просто не вистачало їжі, особливо картоплі та овочів. Утім, в умовах голодного або напівголодного існування в СРСР в цілому, особливо під час в умовах голоду в Україні 1947 року, годі було й сподіватися на щось інше.

Дистрофією хворіли також і в ОРБ. У листі Управління воєнізованих спецчастин та ППО від 20 вересня 1946 року, вказувалося про незадовільний стан інтернованих німців ОРБ №1415. Комісією ОПВІ МВС по Дніпропетровській області було встановлено, що 150 осіб знаходилися в край важкому стані. Фізично ослаблені інтерновані використовувалися на важких роботах, продовольче постачання і харчування залишалося незадовільним. Адміністрація табору продовжувала обмірювати і обважувати інтернованих, особливо в цехових їдальнях. Як висновок – належного контролю за правильним трудовим використанням та харчуванням не було. Тому все це було однією з основних причин постійної захворюваності контингенту [33, с. 186-190].

Другим поширеним захворюванням було запалення легенів (13%). Одним з чинників цього був той факт, що житловим фондом слугували напівзруйновані будівлі або погано пристосовані нежитлові приміщення. Контингент був розміщений вкрай скупчено, ліжок не вистачало, а більшість спали на підлозі.

Також однією з причин погіршення фізичного стану була постійна праця на відкритому повітрі взимку та погана забезпеченість одягом та взуттям. Наприклад, військовополонені табірної відділення №6 та 19 тресту «Нікополь-Марганець» працювали в шахта, залитих водою, не маючи професійного одягу та гумового взуття [21, с. 265].

Згідно з актом від 3 травня 1946 року, інтерновані німці ОРБ №1415, які працювали на відновленні заводу ім. Ф. Дзержинського у м. Кам'янське, не отримували достатню кількість одягу та взуття. Проблема була в тому, що інтернованим із запізненням видавали одяг. Наприклад, в травні контингент міг носити зимовий одяг, який не тільки прийшов в повну непридатність, але й не відповідав погодним умовам [15, с. 188]

Обстеження також зразу в раз показували халатне ставлення адміністрації до виконання власних обов'язків. Так, значна частина співробітників режимної установи навіть не була ознайомена з директивами НКВС, пізніше МВС СРСР та УРСР, що були спрямовані на підтримання контингенту бодай у відносно працездатному стані. Непоодинокими та іноді і частими були випадки порушення адміністрацією та службовцями трудової дисципліни, зокрема, пияцтво. Ці факти були поширеними в системі НКВС/МВС. До охорони таборів, як і на низові посади в міліції, йшли працювати особи з низьким освітнім та культурним рівнем, які часто просто не мали ніякого цивільного фаху, відповідних низьких моральних якостей тощо. Багато хто йшов на ці посади іноді виключно для того, щоби красти – в радянському суспільстві і суспільстві свідомості красти у держави вважалося нормальним. У циркулярі НКВС СРСР №30 про боротьбу з розкраданням у таборах військовополонених вказували причини такого масового явища. По-перше, відсутність справжньої боротьби з розкраданням з боку керівництва табору. Було встановлено, що особи, які здійснили крадіжку, до кримінальної відповідальності не притягувалися. По-друге, поганий облік матеріальних цінностей, недостатня кількість документальних ревізій та відсутність контролю за нормами продуктів для кожного військовополоненого [69, с. 349-350].

Прикладом розкрадання з боку адміністрації може послугувати інцидент, який стався у м. Кривий Ріг. Начальник РБ №1401 Коваленко Микола Петрович супроводжуючи інтернованих поляків у м. Одесу, отримав з каси шахтоуправління ім. Артема призначену для інтернованих зхаробітну плату в розмірі 4700 крб., яку присвоїв собі. Також відомий й інший випадок, коли інспектор групи матеріально-побутового обслуговування РБ №1402 Цимбал Григорій Романович 10 січня 1948 року заїхав на вугільний рудник у м. Кривий Ріг і «взяв» там 500 кг. вугілля, який належав батальйону. Після цього відвіз його до себе на квартиру, за що був звільнений. Однак, за свій вчинок до кримінальної відповідальності так і не був притягнутий [99, с. 519-520]. Загалом, питання низького кадрового рівня міліції почало вирішуватися лише із 1960-х років, а у

досліджуваний час це була величезна проблема. Тому не буде помилкою серед основних чинників такого жахливого становища військовополонених назвати дії адміністрації, охорони та співробітників табору: крадіжки і недбалість.

У найгіршому становищі перебувало т/в №2 табору №315, яке знаходилося у м. Дніпро. Згідно з довідкою про стан таборів військовополонених в тресті «Автобуд», станом на 20 липня 1945 року, із загального складу, близько 1500 осіб спали на солом'яних ліжках [8, с.49-50]. Для підвищення продуктивності праці було організовано професійне технічне навчання і на всі роботи – встановлено норми. Також планувалося відкрити лоток для продажу продуктів.

Однак, ситуація не покращувалася. Відповідно до довідки про стан військовополонених на будівництві Автозаводу від 18 серпня 1945 року, відділення було розміщене на площі 3,5 кв. км, в зоні якого знаходилися чотири дерев'яних приміщення барачного типу по 1500 кв. км. Але з-поміж бараків під гуртожиток було відведено три, які розраховані на 4500 осіб. Інша частина контингенту, а це 1280 осіб, була тимчасово розміщена у наметах. У той же час, санітарний вузол т/в (баня, дезкамера) пропускав всього 40 комплектів на годину, що було значно менше за потребу. Харчоблок також був у незадовільному стані, їдальня якого розрахована було всього на 500 місць, при загальній чисельності утримуваних 4500 [11, с. 59].

Встановлені норми на папері, просто не виконувалися. Вже через пів року, 10 січня 1946 року, у доповідній записці голові ради народних комісарів УСРР Хрущову М. С., заступник народного комісара Лобуренко І. Л. звертав увагу на погані умови, в яких утримувалися військовополонені. Приміщення табору були не підготовлені до зими, температура в період похолодання не перевищувала +6. Через це контингент замість того, щоб відпочивати, змушені були обігріватися біля печей, а вже вранці виходити на роботу. Все це призводило до зниження працездатності та підвищення захворюваності серед військовополонених. Наприклад, лише за жовтень-грудень 1945 року з табірної відділення було госпіталізовано 461 особа, померло за цей же період 53 особи. Станом на 1 січня 1946 року з 4000 військовополонених, які знаходилися у ТВ, робочий фонд

складав всього 25% [1, с.3]. Ці данні є критичними, і не відповідали заявленим прагненням керівництва покращити становище ТВ.

Ситуація не змінилася і наступного року. У наказі керуючого трестом «Південьавтобуд» і начальника управління табору військовополонених №315 МВС СРСР було знову відзначено, що адміністрація відділення не реагує на попередні вказівки. Військовополонені, станом на 12 лютого 1947 року, використовувалися не за спеціальністю. Тому, для вирішення цього проблемного питання, у наказі була надана інструкція для покращення ситуації. Наказувалося, що керівники тресту, і особисто начальник ТВ №2, мали негайно навести порядок, забезпечивши правильну організацію роботи. В інструкції вказувалося, що керівництво мало переглянути увесь склад військовополонених, встановивши точну кількість спеціалістів і закріпити їх за об'єктами роботи, використовуючи тільки у суворій відповідності за їх спеціальністю. Контингент мав бути організований у стабільні та комплексні бригади, враховуючи перш за все їх фізичний стан і національність [5, с. 86-90]. Отже, керівництво ТВ мало організувати продуктивне трудове використання військовополонених, надавши їм всі умови для того, щоб кожен відпрацював на виробництві щодня 480 хвилин.

У м. Кам'янське розміщувалося т/в №1, контингент якого відбудовував азотно-туковий завод. У протоколі засідання бюро Дніпродзержинського міськкому КП(б)У Дніпропетровської області щодо використання військовополонених [47] зазначалося, що начальник заводу не створив в таборі певних за договором житлово-побутових умов. До лютого 1945 р. не було обладнано гуртожиток нарами й необхідним інвентарем, а також не було забезпечено табір паливом і безперебійним постачанням водою, електроенергією. Все це призвело до антисанітарного стану і викликало масові інфекційні захворювання. Підтвердженням цього було рішення міської надзвичайної комісії по боротьбі з епідеміями, яка констатувала загрозливе становище в таборі АТЗ у зв'язку зі спалахом висипного тифу та запропонувала вжити невідкладних заходів. Однак, і це не було виконано. Як наслідок – висока смертність та закриття табору на карантин.

Проблема такого становища т/в в тому, що на приготовану за договором з АТЗ житлову площу на 1000 військовополонених управління табору направило 3000. Тому всі приміщення, які були призначені для лазарету, санітарного пропуску, були зайняті під житло. Вище зазначені норми харчування, військовополонені просто не отримували. Існували навіть випадки перебої в постачанні хліба протягом 4-5 днів. Ніяких оперативних заходів до розвантаження табору й евакуації важко хворих від керівництва не було прийнято.

Також у місті Кам'янське розташовалося табірне відділення №3, контингент якого працював на відбудові заводу ім. Ф. Дзержинського (нині – Дніпровський металургійний комбінат). У листі начальника ТВ від 22 квітня 1946 року до директора заводу Фоменку М. зазначалося, що у ТВ відсутнє нормальне харчування. Військополонені працювали по 8-10 годин щодня, тому виснажуючись на важкій роботі мали отримувати певний раціон харчування, до складу якого мали входити картопля, продукти з жирами або олією. Однак, на практиці військовополонені не отримували важливих продуктів, що призвело до ослаблення. Наприклад, якщо на 1-ше квітня 1946 року 1528 осіб фізично були здоровими, то вже через два тижні більшість були здатні виконувати тільки неважкі роботи. Також у таборі перебувало 94 особи, що страждали на дистрофію. Останні взагалі не працювали. Керівництво наголошувало, що треба підтримувати і зберігати робочу силу, незалежно від того, ув'язнені вони, інтерновані, чи військовополонені. За словами автора листа, більшість робітників заводу мислили так: «фріц, чорт з ним, нехай краще вмирає, тому що це наш ворог». Звідси й відсутність турботи про стимулювання працюючих військовополонених, які потрібні для відбудови в короткий термін зруйнованого. Тому у листі наказувалося, що на контингент треба дивитися як не на «фріців», а як на робочу силу [32, с. 185-186].

Становище табору №417, станом на лютий 1947 року, було незадовільним. Житлові бараки не були підготовлені до зими, і в деяких з них були відсутні вікна і неутеплені двері. Для працюючих на трасі Дніпро-Крим не організовані

обігрівальні пукти, а якщо і були, то тільки формально. Нагляд з боку медичного персоналу табору за фізичним станом військовополонених відбувався недбало. Замість виявлення хворих, своєчасної їх госпіталізації і правильного лікування, медичні працівники при потуранні керівництва приховували смертні випадки, здаючи померлих в таборі як живих в спецшпиталь [99, с. 241].

В ОРБ утримувалися інтерновані, більшість з яких склали німці. У м. Кам'яньке контингент було об'єднано у ОРБ №1415. Кількісний склад батальйону становив 2048 осіб, з яких більшість склали чоловіки (1505 осіб). Табір, в якому розташовувався батальйон, мав у наявності 12 одноповерхових кам'яних будинків кімнатної системи, в яких були розміщені: гуртожитки інтернованих, їдальня з кухнею, штаб батальйону і вартове приміщення, гуртожиток офіцерів, лазня, пральня, швейна, столярна, перукарня, клуб, санітарна частина, гауптвахт і морг. Також була проведена внутрішня і зовнішня побілка всіх будівель і озеленення території. Табір обнесено огорожею з колючого дроту висотою 2 метри [15, с. 188].

Інтерновані були розподілені по цехам заводу, кожний з яких мав свій робочий номер. Загальна сума заробітку інтернованих за перший квартал 1946 року становила 2312766 крб, а середній заробіток за один день – 15 крб. 16 коп. Влада була неспроможна правильно організувати робочий день інтернованих. Існувала практика запізнення на роботу з вини цехів, передення з роботи на роботу всередині цеху або непередготовленість робочих місць. Також існували випадки простоїв інтернованих з вини цехів через віддаленість місця роботи від табору на 5-6 км. Цехи ЖКО, Житлобуд були розкидані по всьому місту, що ускладнювало роботу. У багатьох цехах практикувалася понаднормована робота (Житлобут, механічний, монтажний) [15, с. 189].

Військовополонені та інтерновані, опиняючись в режимній установі на території Південної і Східної України, перебували у вкрай незадовільних умовах утримування. Радянське керівництво у своїх постійних промовах, документах з року в рік підкреслювало важливість праці військовополонених перш за все для економіки країни. Однак, проаналізовані автором умови перебування в таборах

та ОРБ свідчать зовсім про інше. МВС та НКВС встановлювало певні правила та норми утримування лише для того, щоб вони були тільки на папері, тому що їм треба було щось встановлювати. Для того, щоб норми виконувалися, мав бути контроль, якого з боку відповідальних на це органів просто не було. Адміністрація табору в більшій мірі складалася з людей, які потрапили на посаду випадково, без належної підготовки. Тому і виконання різного роду наказів, директив було відповідним. Перекладання відповідальності один на одного було однієї з ознак радянської системи, в якій не було порядку.

2.3. Подальша доля військовополонених та інтернованих: поховання на території Південної і Східної України та репатріація.

Подальша доля військовополонених та інтернованих була різною, і багато в чому залежала від умов, в яких вони перебували. Постійна фізична праця призводила до виснаження, а погані санітарно-побутові умови та харчування – до різного роду захворювань. Як наслідок – військовополонених опинялися в спеціальних лікувальних установах, багато з яких так і не поверталися до табору. Поховання військовополонених проводилося таємно, дуже часто навіть не в спеціально відведених для цього місцях. Тож розглянемо на прикладі досліджуваного автором регіону лікування, поховання військовополонених та інтернованих, а також репатріацію їх на Батьківщину.

Лікування військовополонених та інтернованих регламентувалося директивою НКВС СРСР №130 від 7 серпня 1945 року про забезпечення шпитальною допомогою [20, с. 467-468]. У спецшпиталь потрапляли тяжкохворі особи, які потребували тривалого спеціалізованого лікування. Однак, радянське керівництво організувало ці лікувальні установи не для того, щоб допомогти військовополоненим. Навпаки, це була таке собі звільнення таборів від хворих для того, щоб вирішити проблему переповнення ТВ та поширення різного роду захворювань.

Загалом у період з 1944 по 1951 р. на території республіки працювало 63 спецшпиталя. Географія їх розміщення повністю відповідала концентрації

військополонених та інтернованих у тому чи іншому регіоні республіки. Найбільше відповідних установ розміщувалося на території Луганської (13), Донецької (12), Харківської (6) областей [86, с. 31].

На території Дніпропетровської області для забезпечення хворих військовополонених таборів №315 та №417 було організовані спецшпиталі №3905 у м. Дніпро та №5807 у м. Кам'янське, кожен з яких був розрахований на 600 ліжко-місць. Однак, рішенням уряду спецшпиталь у м. Дніпро був розформовано в квітні місяці 1947 року. У доповідній записці заступнику секретаря ради міністрів УРСР Корниєць Л. вказувалося, що в таборах утримувалася велика кількість військовополонених, тому спецшпиталь №5807 не міг забезпечити зростаючу потребу в госпіталізації. Через це велика кількість хворих залишалися без медичної допомоги, що призводило до зростання смертності у таборах. Наприклад, за серпень 1947 року в режимних установах померло 40 військовополонених [13, с. 38-39].

Планувалося, щоб у м. Дніпро було виділено спеціальне приміщення під шпиталь, за рахунок тих організацій, на яких працювала велика кількість контингенту [14, с. 40]. Однак, 8 жовтня 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалює розпорядження про збільшення лімітної наповненості шпиталю №5807 у м. Кам'янське. У результаті, лімітна чисельність спецшпиталю збільшилася з 600 до 900 ліжок [89, с. 135].

Смертність військовополонених у таборах та спецшпиталях у різні роки була високою. Підтвердженням цього є довідка «Про діагнози смертності серед військовополонених по місяцям». Всього з січня 1945 р. по лютий 1946 р. померло 155 685 тис. осіб. При цьому, найбільша кількість смертей припадає на зимовий період, що є свідченням невідповідності приміщень, а також поганої забезпеченості теплим одягом та постійної праці на відкритому повітрі. Як наслідок – захворювання на запалення легенів, туберкульоз [62, с. 459].

Ще одне свідчення високої захворюваності у зимовий період можна знайти у справці про смертність в таборах НКВС від 2 березня 1945 року. Станом на 20 лютого у Дніпропетровському таборі №315 утримувалося 3861 особи, 347

з яких померло. Для прикладу, у запорізькому таборі №100 за лютий місяць померло 528, а за січень – 1122 особи [61, с. 459-461].

Померлих ховали на спеціальних кладовищах, які у більшості випадках належали табору або ОРБ. На території УРСР знайшли свій спочинок сотні тисяч військовополонених та інтернованих. Основним документом, який регулював процедуру поховання була директива ГУПВІ НКВС СРСР №28/2/23 від 24 серпня 1943 року. Слід відмітити, що до видання цього документу, військовополонених ховали у випадкових місцях. Тому зазначеною директивою встановлювалося, що для поховання померлих відводилося в безпосередній близькості від табору чи спецшпиталю спеціальну ділянку землі, яка мала бути огорожена колючим дротом. На кожен могилу мав бути встановлений спеціальний розпізнавальний знак – кіл з прибитою до нього дощечкою, на якій мав бути вказаний номер. Для обліку померлих військовополонених і місць їх поховання заводилася «цвинтарна книга» в яку мали бути внесені такі данні: номер, прізвище, ім'я, національність, дата народження, військове звання, дата смерті та поховання, номер могили [18, с. 453-454].

Доповнила питання поховання чергова директива ГУПВІ НКВС СРСР №28/74 від 7 грудня 1945 року про облік померлих військовополонених. Заборонялося ховати померлих у загальних могилах та без натільної білизни, а офіцерів обов'язково у верхньому одязі. У таборах змішаного типу, де утримувалися як німецькі, так і японські військовополонені, останніх ховали окремо, виділивши для цього спеціальні кладовища [19, с. 472].

Втім, нормативні приписи та реальний стан поховання іноземних військовополонених дуже відрізнялися. Адміністрації таборів, спецшпиталів та ОРБ не дотримувалися директив, а з боку влади не було належного контролю. Перевірки відбувалися дуже рідко, а якщо і все ж таки проводилися, то із засудженням дій адміністрації. І все ж таки, ці численні документи були видані після закінчення Другої світової війни, коли Радянський Союз мав таки рахуватися з діючим міжнародним правом у питаннях поховання. Однак, відлік іноземного військового полону в країні починається з 1939 року, коли питання

перебування військовополонених взагалі ігнорувалося, не кажучи навіть про поховання.

У криворізькому таборі, який було організовано восени 1939 року, перебували військовополонені польської армії, доля більшості є трагічною і невідомою. Лех Антоні був взятий в полон восени 1939 року, а у криворізький табір потрапив у березні 1940 року. За свідченням його брата, остання звістка від нього була саме з Кривого Рогу. Адамець Винценті перебував у тому ж таборі, та за заявою дружини та сина останнє повідомлення надійшло від нього з шахти у м. Кривий Ріг. Блаховський Ігнацій був взятий у полон 17 вересня 1939 року, а вже в жовтні відправився у криворізький табір разом з дружиною Ельжбетою та донькою Яною. Всі згадані військовополонені в квітні-травні 1940 року були відправлені до Осташковського табору, де їх чекала однакова доля – розстріл [98, с. 170; 655; 121]. Тіла військовополонених вивозили на територію поблизу с. Мідне та ховали у колективних могилах. Тільки після розпаду Радянського Союзу на цьому місці були проведені розкопки та виявлені останки 243 осіб, у тому числі й військовополонених, які перебували у криворізькому таборі.

На території досліджуваного автором регіону перші поховання інземних військовополонених та інтернованих здійснювалися протягом 1944 року. Запорізький табір №100 мав у своїй наявності декілька кладовищ, які були закріплені за табірними відділеннями. Найбільшим за кількістю поховань було кладовище, яке розташовувалося в районі робітничого селища №10 Ордженікідзевського району. На площі до 1 га було поховано близько 3000 військовополонених, абсолютна більшість з яких померла протягом 1944-1945 рр. При цьому полонених ховали в спільних могилах по 50-60 і навіть більше [87, с. 126].

Місцем дислокації кладовища ТВ №7 запорізького табору було робітниче селище №6 Ленінського району поховання проводилися протягом 1944-1946 років. Загальна кількість могил за цей період складала – 829. При цьому, кладовище було ліквідовано та знято з обіку у 1950 році. Слід відмітити, що така праттика була притаманною для більшості досліджуваного автором регіону.

Лише кладовище ОРБ №1087, що розташовувалося у робітничому селищі №8 (м. Запоріжжя), у 1958 році було перенесено на кладовище в районі селища ім. О. Пушкіна. Останки було поховано у спільних могилах по 30-40 трупів [89, с. 428-429].

Окремо слід зазначити поховання японських військовополонених на цвинтарі табірної відділення №1 запорізького табору №100, що знаходився у районі Капустянської балки м. Запоріжжя. Тут здійснили захоронення 69-ти померлих військовополонених [88, с. 128]. До березня 1947 року табірною адміністрація поховала сім японців, серед яких Дотесіта Садао, Аанада Каору, Масуда Гікіті, Масуда Кей [90, с. 148-149; 153;]. Як і багато інших кладовищ, Капустянське було зрівняно із землею, а пізніше ця територія була забудова вже новими будинками.

На території Дніпропетровської області відомо декілька поховань військовополонених та інтернованих. У м. Кам'янське розташовувалося кладовище спецшпиталю №5807, яке розташовувалося на захід від ст. Правда біля сучасних шлакових відвалів ДМК Дніпродзержинського району (див. малюнок 2.2.) За весь період, тобто з 1945 по 1949 роки, тут було поховано 939 військовополонених [89, с. 424].

Мал. 2.2. Місцевість, де знаходилося кладовище військовополонених з 1945 по 1949 рр.

Згідно з актом перевірки, яка була проведена 15 січня 1951 року, всього на території кладовища №5807 було 678 поховань, які були в занедбаному стані. Дротові огорожі в окремих місцях було зруйновано, в деяких місцях взагалі

відсутнє. Частина горбків могил обсіпалась (50-60%), а частина бірок та написи на них стерлися. В такому ж стані перебувало і кладовище спецшпиталю №5905 (м. Дніпро), на якому було поховано 745 військовополонених. Серед них велика кількість німців, австрійців, румун, угорців, італійців та французів. Так, в цвинтарній книзі (спецшпиталю №5905) з 15 травня по 3 квітня 1947 року на літеру «А» значиться 15 померлих, в тому числі унтер-офіцер Ази Йоган Адольф (німець, помер 5 серпня 1946 р.), оберєфрейтор Аунгер Алойс Йоган (австрієць, помер 27 червня 1946 р.), єфрейтор Айхен Герхард Віктор (німець, помер 25 лютого 1947 р.). На літеру «Б» в тій же книзі 73 прізвища, в тому числі Бухбергер Роберт Себастьян (австрієць, помер 19 грудня 1946 р.), Бартель Генріх Кондрат (німець, помер 27 травня 1946 р.), Бурман Курт Якоб (німець, помер 9 лютого 1947 р.). Слід відмітити, що середній вік померлих військовополонених становив 27-30 років [99, с. 44;791].

Також на території досліджуваного нами регіону розташувалися кладовища дніпровського табору №315, закріплені за ТВ. Наприклад, у м. Кам'янське існувало кладовище табірної відділення №1, в якому було поховано у період з 1945 по 1949 рр. 20 військовополонених. ТВ №2,3,4,7 мали одне кладовище, яке розташовувалося у робітничому селищі Крупське (м. Дніпро), на якому було поховано 249 військовополонених [89, с. 423].

В результаті проведеного автором дослідження, було знайдено інформацію про кладовище ТВ №4. Родичі одного з військовополонених довгий час не могли знайти інформацію про місцезнаходження поховання. Однак, після тривалих пошуків все ж таки було виявлено, що угорський військовополонений Імре Варга був похований на кладовищі, яке розташовувалося у південно-західній околиці обласного центру на невеликій галявині біля залізниці. Онук військовополоненого зазначав: «Навесні 1945 року у таборі почалася епідемія тифу. З березня по квітень померло 265 осіб, в тому числі й 29 березня в четверг мій дідусь. У той день померло військовополонених, а за місяць – 59. Всі вони були поховані у трьох сусідніх могилах: 1/11, 1/12, 1/13. Мій дід знаходився в 1/12 з іншими «в'язнями»...» [31].

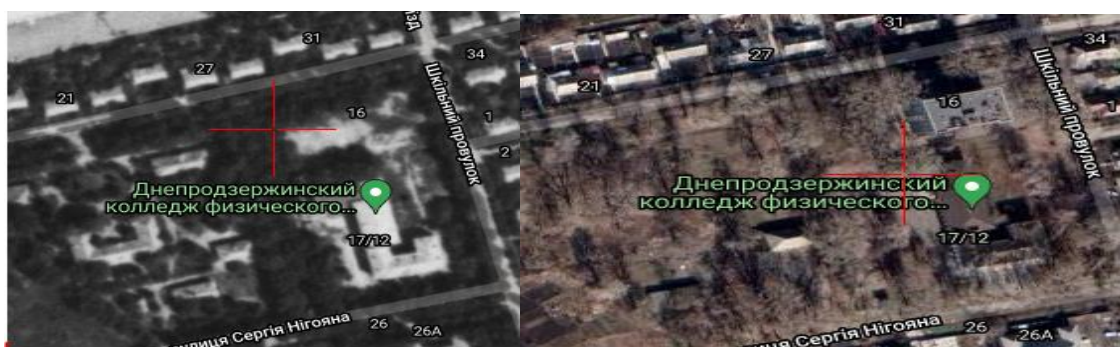
На цьому ж кладовищі було поховано й інших військовополонених угорської національності. Серед них, Андраш Клімай, який згідно з обліковою карткою №336 був взятий у полон 2 вересня 1944 р. (повіт Сату-Маре, Румунія), а вже менше через рік, 5 квітня 1945 року, помер [66]. Солдат Йосип Воляки, згідно з обліковою справою №134, опинився в табірному відділенні №4 12 січня 1945 року. Військовополонений хворів на дистрофію та грип, і саме від цих захворювань помер 24 лютого 1945 року [67].

Проаналізувавши облікові справи померлих слід зазначити, що середній вік угорських військовополонених табірному відділенню №4 табору №315 складав 37 років. Більшість з них не мали ні військової, ні спеціально освіти, а закінчили декілька класів школи. Також зустрічаються справи осіб, які навіть не приймали участі у бойових діях. Наприклад Ковач Дюло, згідно зі справою №1543, будучи найстаршим у таборі (51 рік), не належав до угорської армії, а був селянином [68]. Тобто, це є підтвердженням, що до таборів потрапляли і мирні жителі, які ніякого відношення до військової служби не мали. Причиною смерті військовополонених була дистрофія, що є підтвердженням погано харчування на умов їх перебування. Крім зазначеної хвороби, контингент хворів на запалення легенів, грип, серцеву недостатність, авітаміноз. Наразі автору відомо близько 70 поховань угорських військовополонених кладовища ТВ №4, яке практично не зберіглося до наших днів. Місце його розташування (див. малюнок 2.3.) – Новокодацький район м. Дніпро. На кладовищі ідентифіковано дві могили – Андраша Клімая та Імре Варги.

Мал.2.3. Супутникові знімки кладовища ТВ №4 1965 р. (праворуч) та 2021 (зліва) років

Кладовище ТВ №1 табору №315 розташовувалося у м. Кам'янське. Місце дислокації – Баглійський район, недалеко від перетину вулиць Тельмана (нині – Шкільний провулок) та Щербицького (нині – вул. В'ячеслава Чорновола) (див малюнок 2.4.). Кладовище не зберіглося, а на його території у 50-х роках був побудована будівля майбутнього коледжу фізичного виховання. На кладовищі було поховано 31 особу, в тому числі 7 угорських військовополонених [25].

Мал. 2.4. Місцевість, де розташовувалося кладовище табірної відділення №1 станом на 15 липня 1972 р. (ліворуч) та у 2021 р. (праворуч)

На відміну від Запорізької, на території Дніпропетровської області зафіксовано два поховання японських військовополонених. Це перш за все особи з числа контингенту, що у 1947-1948 рр. утримувалися вже згаданому таборі №315 і використовувалися на відбудові металургійного комбінату імені Карла Лібкнехта та інших промислово-господарських об'єктів обласного центру. Один із них, а за даними цвинтарної книги – це сержант Накасіма Кадзуо 1921-го року народження помер 30 липня 1948 р. у табірному відділенні №6 (м. Нижньодніпровськ, трест «Дніпровськпромбуд») і був похований на кладовищі, створеному цією ж режимною установою на рівнічно-східній околиці міста. Проте, вже в 1951 році згаданого місця поховання не існувало – воно було зняте з обліку УВС і знищене, як і багато інших. Ще один японський бранець – сержант Мацубара Дзюндзі 1924-го року народження, який помер 17 жовтня 1948 р. у вже згаданому раніше спецшпиталі №5807 (м. Кам'янське). Поховали його 19

жовтня на цвинтарі №2, що розташовувався в 10 км. на південь від міста в Криничанському районі в урочищі місцевого радгоспу [90, с. 66].

Окремі робочі батальйони, як і табори та спецшпиталі, мали свої кладовища. Найбільше їх було сконцентровано у м. Кривий Ріг. Наприклад, кладовища ОРБ №1411 та №1407, контингент яких працював на руднику ім. Держинського, становили єдиний комплекс з 268 поховань. Станом на 1960 рік кладовища не існувало. Адміністрація ОРБ №1410 ховала на інтернованих на кладовищі, що знаходилося біля шахти ім. Леніна. 8 червня 1949 року було складено акт перевірки кладовища 1-ї роти ОРБ №1410. Кладовище розташовувалося в 150 м. західніше селища Дужмерки шахти ім. Леніна. У південному напрямку від зазначеного об'єкту був розташований цегляний завод і тригонометричний пункт, а у північно-західному – знаходилося селища ім. Чапаєва та Олексіївка. На кладовищі, за весь період його існування, було поховано 34 німця, румуни (Росар Єлизавета Мата) та угорці. Серед них, найстаршим був Скорец Теодор Якоб (1887 р.), а наймолодшим – Кран Геза Захарович (1915 р.) [99, с. 796;803].

Померлих іноземних працівників ОРБ №1401 ховали на території, яка розташовувалося в Саксаганському районі, у північно-східній частині Галковського кладовища (див. малюнок 2.5). Угорський інтернований Едмунд Коронікс (1901 р.н) помер 27 травня 1945 року і був похований на зазначеному кладовищі [31].

Рис.Мал 2.5. Супутникові знімки Галковського кладовища 1972 (ліворуч) та 2019 (праворуч), у північно-східній частині якого були поховані іноземні військовополонені

Інтерновані працювали на шахті «Новій» (нині – «Гвардійська»), що входила до рудоуправління ім. Рози Люксембург. Наразі відомі прізвища 8 осіб, які були поховані на кладовищі ОРБ у період з січня 1945 по березень 1949 рр.

Серед них – Милих Андій (вантажник, помер у січні 1947 р.), Росе Франц (помер 29 квітня 1945 р.), Елюх Франц (працював на дільниці №5, помер у 1947 р.), Церус Сільвестр (помер у березні 1949 р.). Крім того, інтерновані працювали звичаними робітниками на цегляному заводі (район Гданцівки). Автору відомі 58 прізвищ похованих осіб, серед них – Еліх Герман, Люте Генріх, Щульц Артур, Шрам Анна, Брунер Мар [4].

Підтвердженням існування кладовища є свідчення військовополоненого Артура Мекельбурга, який у 2004 році приїздив до м. Кривий Ріг. Він зазначав, що вперше переступив поріг табірної бараку на КРЕСі, а потім працював на відбудові електростанції та у забоях шахти «Первомайка». Також військовополонений зазначав, що біля цегляного заводу існувало кладовище, яке він відвідав у тому ж 2004 році [97, с. 4].

Інтернованих ОРБ №1404 ховали на кладовищі, яке розташовувалося на ділянці між залізницею, що з'єднувала станції Вечірній Кут і Шмакове, на північний захід від перетину вулиць Дишинського та Товстановського (нині – вул. Кирило-Мефодіївська). На кладові було поховано 89 осіб, в тому числі 4 угорця. У результаті проведеного автором дослідження, наразі встановлено прізвища двох з чотирьох угорців. Гофман Андрій (1909 р.н.) закінчив шість класів та працював текстильним майстром у себе на Батьківщині, однак був інтернований 3 січня 1945, а 22 травня потрапив у м. Кривий Ріг в якості робочої сили. Помер 8 серпня 1946 року та був похований на кладовищі ОРБ [26]. Там же був похований 10 липня 1945 р. угорець Лібіцай Генріх [27].

Проаналізувавши особисті справи було створено базу даних угорських військовополонених та інтернованих. У ній міститься інформація про дату та

місце народження, професію, освіту, віросповідання, дату взяття у полон, місце утримування. В базі розміщена інформація про причини та місце поховання на території Дніпропетровської області, а саме таких міст: Дніпро, Кривий Ріг, Кам'янське [102].

Військовополонених та інтернованих, які опинилися в режимних установах досліджуваного нами регіону, чекала різна доля. Невідомі прізвища багатьох, хто помер та місця де вони були захovanі. Однак, все ж таки були ті, хто повернувся додому після важких років полону. Процес репатріації в УРСР проходив у декілька етапів, і при цьому враховувалася національність військовополонених.

Відправною точкою процесу репатріації слід вважати наказ НКВС №00955 від 10 серпня 1945 року про звільнення частини військовополонених з таборів НКВС і спецшпиталів. Згідно з документом, планувалося відправити на Батьківщину 708 000 військовополонених рядового та унтер-офіцерського складу. Повністю звільнялися і поверталися додому чехи, словаки, русини, поляки, а також громадяни Югославії (серби, хорвати, боснійці та словенці). Військовополонених німців наказувалося репатріювати дозволялося лише якщо вони вже тривалий час хворіли, або мали інвалідність [49, с. 761-764].

Протягом 1945-1949 рр. радянською владою були видані різного роду документи, які регулювали процес репатріації для окремих національностей, які опинилися в УРСР. Згідно з наказом НКВС СРСР №001035 від 11 вересня 1945 року, планувалося звільнити 40 тисяч військовополонених румунів з таборів ГУПВІ НКВС. Що стосується УРСР, то додому мали відправитися близько 13200 осіб. Однак, румуни, які перебували у режимних установах досліджуваного нами регіону, репатріації не підлягали [48, с. 764-767]. Відповідного документу вони чекали два роки. Відповідно до довідки міністра внутрішніх справ УРСР від 25 травня 1947 року, репатріації підлягало 432 румунів, які утримувалися в таборі №315 Дніпропетровської області та працювали на азотно-туковому заводі, тресті «Держинсьбуд», заводі ім. Молотова [65, с. 137-151].

Повернення додому японських військовополонених регулювалося наказом МВС СРСР №00916 від 11 жовтня 1946 року, згідно з яким планувалося репатріювати не менше 25 000 осіб. При цьому, хворих та ослаблених військовополонених не було включено до списку [50, с. 776-778]. Про хід репатрації можна дізнатися з доповідної записки №8.16 від 14 січня 1947 р., у якій містяться пропагандистські «відгуки» японців про гарне життя у Радянському Союзі. Наприклад, лейтенант Сакагучі Йосіо писав: «Радянський Союз, будучи найдемократичнішою державою, має своїм прикладом вплинути на демократизацію Японії. В цій країні немає національної нерівності. До нас, військовополонених, відносилися добре...» [22, с. 791]. В кожному з «відгуків» підкреслюється «демократичність», «гуманність», «національна рівність», «дисциплінованість» країни. Однак, перебуваючи декілька років у режимній установі, наврядчи хоча б один військовополонений написав би такі гарні слова про країну, яка примусово його утримувала. Хоча, це можливо лише через той самий примус.

Крім зазначених національностей, репатріації також підлягали австрійці. Відповідно до наказу МВС СРСР №001042 від 28 листопада 1946 року, 5000 військовополонених мали відправитися до Австрії, а саме: офіцери від молодшого лейтенанта до капітана включно; ослаблені та хворі; здорові, працездатні. Однак, звільненню не підлягали офіцери та рядові, які служили у військах СС, СА, СД та гестапо [51, с. 787-189]. Як і військовополонені японці, австрійці, згідно з доповідною запискою від 17 лютого 1948 року про наслідки політичної роботи по забезпеченню репатріації, були в захваті від Радянського Союзу. Їх настрої був «бадьорим та життєрадісним», а потяги, на яких вони прибували до Австрії, були прикрашені гаслами про дружбу з «демократичним СРСР» [23, с. 827-828]. Однак, про яку «бадьорість» можна казати? Важка праця та жахливі умови перебування військовополонених були нестерпними. Багато хто навіть не повернувся додому, доля їх залишається невідомою. Останнє про що думали репатрійовані австрійці, так це про дружбу та демократичність СРСР.

Останніми право на репатріацію отримали німці, початком якої можна вважати наказ МВС СРСР №001078 від 15 жовтня 1947 року. Однак, повернутися додому дозволялося лише непрацездатним військовополоненим, орієнтовна чисельність яких мала складати 100 000 осіб. З досліджуваного нами регіону репатріації підлягали 2000 німців, які утримувалися в ОРБ, таборах та спецшпиталях [52, с. 821-825]. Тому доля більшості залишалася невідомою на тривалий час. Однак, згідно зі справкою ГУПВІ МВД СРСР №8.48, протягом 1949 року підлягали поверненню на Батьківщину 391 723 військовополонених [63, с. 843].

Загалом масова репатріація німецьких військовополонених та інтернованих тривала до 1951 року включно. Всього до Німеччини, згідно з випискою №8.55 від 1 грудня 1952 року, було відправлено 967 688 осіб, що складало 28% від числа всіх репатрійованих [16, с. 862-873].

Проте, репатріація не завершилася у 1951 році. У Радянському Союзі утримувалися особи, засудженні за військові злочини. Станом на 1 січня 1950 р. в режимних установах УРСР залишалось 29 370 німців, які не підлягали репатріації, в тому числі 179 генералів колишньої німецької армії. Доля більшості вирішилася у 1953 року, коли почався процес перегляду судових вироків, протягом якого було репатрійовано 16 547 осіб [24, с. 871-873]. Остаточню процес репатріації закінчився у 1956 році, коли до Німеччини було відправлено 9 536 німців.

Після репатріації на військовополонених та інтернованих чекав тривалий процес відновлення та інтеграції у суспільство. Більшість з них поверталась у поганому фізичному стані і хворіли на дистрофію, що стало предметом обговорення у ЗМІ Західної Німеччини. Особливу роль у ресоціалізації колишніх німецьких військовополонених зіграли громадські організації, до яких входили репатріанти та їх родини. Однак, це стосувалося лише ФРГ, в якій з 1947 року була організована організація «Німецька допомога військовополоненим». Також існувала практика створення союзів колишніх військовополонених, основою яких була спільність пережитого досвіду у полоні. На відміну від ФРГ, в ГДР

нічого подібного не створювалося. Навпаки, проблеми фізичного і психологічного здоров'я практично не обговорювалися. Зверталася увага лише на процес перевиховання в душі антифашизму, особливо у ЗМІ [91, с. 80-89].

Таким чином, подальша доля військовополонених та інтернованих склалася по-різному, і багато в чому залежала від умов, в яких вони перебували. Однак, суттєвим є те, що радянська влада не вживала ніяких заходів щодо зменшення захворюваності серед військовополонених. Як наслідок – високрий рівень смертності та велика кількість поховань на спеціально відведених кладовищах, місце знаходження яких наразі дуже складно встановити.

Висновки до розділу 2

В даному розділі було розглянуто процес створення системи утримання на території досліджуваного регіону, проаналізовано умови, в яких перебували військовополонені та інтерновані, їх подальшу долю.

Загалом, у Радянському Союзі система утримування іноземних військовополонених складалася з таборів різних типів. У досліджуваному регіоні було створено дніпровський табір №315 та запорізький табір №100. Після завершення війни організуються й інші об'єкти утримування – окремі робочі батальйони, в яких утримували інтерновані. Що стосується досліджуваного регіону, то найбільша кількість розташовувалася у м. Кривий Ріг. Національний склад тих, хто утримувався був неоднорідний: німці, угорці, австрійці, румуни, італійці та поляки.

Військовополонені та інтерновані, опиняючись таборах на території досліджуваного регіону перебували у вкрай незадовільних умовах утримування. Радянське керівництво у своїх постійних промовах, документах з року в рік підкреслювало важливість праці військовополонених перш за все для економіки країни. Однак, проаналізовані умови перебування в таборах та ОРБ свідчать зовсім про інше. МВС та НКВС встановлювало певні правила та норми утримування лише для того, щоб вони були тільки на папері, тому що їм треба було щось встановлювати. Для того, щоб норми виконувалися, мав бути

контроль, якого з боку відповідальних на це органів просто не було. Адміністрація табору в більшій мірі складалася з людей, які потрапили на посаду випадково, без належної підготовки. Тому і виконання різного роду наказів, директив було відповідним. Перекладання відповідальності один на одного було однієї з ознак радянської системи, в якій не було порядку.

Розглянувши подальшу долю військовополонених та інтернованих осіб, що перебували у режимних установах досліджуваного регіону, можна зробити такі висновки. Незадовільні умови перебування та виснажлива робота призводили до різного роду захворювань. Рівень смертності у регіоні був дуже високим у різні роки, як в таборах, так і ОРБ. Переповнені спецшпиталі, які були не розраховані на велику кількість осіб, просто не справлялися з хворими. Військовополонених та інтернованих ховали на кладовищах, які були закріплені за режимними установами та спецшпиталями. На території Дніпропетровської та Запорізької областей автору відомі поховання іноземних військовополонених, однак кладовища наразі не зберіглися. Процес їх ліквідації розпочався вже у 50-х роках ХХ століття і тривав до 1975-го року. Однак, така доля спіткала не всіх іноземців. Все ж таки були ті, хто повернувся додому після важких років полону. За період репатріації, тобто з 1946 по 1953 рр., додому було відправлено близько 3 млн. осіб. Проте, перебування у СРСР відклало свій відбиток як на фізичному, так і психологічному здоров'ї військовополонених та інтернованих.

На жаль, внаслідок ігнорування та невизнання СРСР норм міжнародного гуманітарного права доля багатьох військовополонених на сьогодні залишається невідомою. Відкриття архівів репресивних органів нарешті дозволяє відновити історичну правду та вшанувати пам'ять загиблих і померлих.

РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У ПІСЛЯВОЄННУ ВІДБУДОВУ МІСТ ПІВДЕННОЇ ТА СХІДНОЇ УКРАЇНИ

3.1. Відбудова м. Кам'янське

Після звільнення м. Кам'янське почалася активна його відбудова, яка тривала до початку 50-х років ХХ ст. За цей період було побудовано велика кількість житлових об'єктів, які і досі збереглися та розміщені у різних куточках міста. Одним з таких прикладів є Соцмісто, яке знаходиться у Південному районі. Взагалі, такого типу житлові масиви будувалися у промислових містах УРСР за часів індустріалізації, а саме на початку 1930-х років. Будівництво житлових об'єктів майбутнього соцміста м. Кам'янське розпочалося одночасно з будівництвом азотно-тукового заводу у 1934 році. Окрім житла для майбутніх працівників були побудовані інші будівлі, а саме: школа, дитячий садок, лікарня та магазин. До початку Другої світової війни соцмісто розвивалося в східному напрямку, однак повністю добудувати згідно плану так і не вдалося.

Вже у післявоєнні роки, починаючи з 1944 року, у місті організовуються перші режимні об'єкти утримування військовополонених, а згодом – інтернованих. Саме їх заснування збігається у часі з потребою у відбудові м. Кам'янське, особливо недобудованого Соцміста. Таким чином, опиняючись у полоні, військовополонених та інтернованих використовували як робочу силу, яка мала відновити повоєнну економіку УРСР. Вони виконували різну роботу, в залежності від місцевості в якій розміщувалася режимна установа.

Використання іноземних військовополонених та інтернованих можна назвати значною історичною компенсацією за масштабне використання у якості робочої сили цивільного населення УРСР. Остарбайтери виконували різного роду роботу, у тому числі були задіяні у сільському господарстві та промисловості. Більшість з них повернулося додому у 1945 році, однак роки у Німеччині залишилися у пам'яті на все життя. Що стосується іноземних

військовополонених та інтернованих на території УРСР, то їм ще довелося багато років відповідати за ті діяння, які багато хто з них не здійснював.

У м. Кам'янське контингент працював та відбудовував Дніпровський металургійний комбінат та азотно-туковий завод. Однак, окрім металургійної та хімічної промисловості, військовополонені були задіяні на відбудові та будівництві житлових об'єктів.

Будинки для майбутніх працівників мали бути побудовані за короткий термін та мали певний проект. Саме у післявоєнний час як військовополонені, так і інтерновані, будували житлові об'єкти за типовими проектами. Типовість полягала в тому, що архітектори розробляли певні однакові, стандартизовані будинки, конструкції, які були призначені для повторного будівництва, певного копіювання. Кожний типовий проект мав серію будинків, які між собою складали архітектурний комплекс. Розробниками таких проектів були радянські архітектори. Зазвичай, авторами були декілька осіб, при чому кожен розробляв власну серію будинку.

У результаті проведених польових досліджень було встановлено розміщення будинків побудованих силами військовополонених та інтернованих у м. Кам'янське. Тож розглянемо більш детально внесок іноземного контингенту у післявоєнну відбудову на прикладі конкретних будинків.

Перші будинки на проспекті Конституції були побудовані ще у довоєнний період. Проте, вже після війни на головній вулиці соцміста було зведено нові силами військовополонених, які будувалися за типовою серією №1-228. Відповідно до плану проекту №1-228-4, було побудовано декілька двоповерхових будинків загальною площею кожного 415, 2 м². Будинок такого типу складався з 12 квартир, 8 з яких були двокімнатними, а інші – трикімнатні [81].

Прикладом зазначеного проекту може слугувати будинок №33 на проспекті Конституції. Як видно з фотографії (див. малюнок 3.1.), будинок має два поверхи та горище. Особливістю є дерев'яні балкони та декоративні елементи на першому поверсі. Також у кожному з будинків цього типу наявні

димарі, які і досі зберіглися. Вікна на другому поверсі сучасні, а оригінальні зберіглися лише в одній квартирі на першому поверсі. Військовополонені зазначений об'єкт будували у період з 1947 по 1949 рр., для працівників азотно-тукового заводу. Наразі будинок у задовільному стані, і використовується для житлових потреб.

Мал. 3.1. Будинок №33 на проспекті Конституції, до побудований силами іноземних військовополонених.

Однак, у будинків навіть з одного типового проекту були деякі відмінності. Наприклад, будинок вже згаданого раніше проекту №1-228-4, був також збудований на вул. Олеся Гончара, 9. Особливістю цього будинку були вікна, що відкривалися у два боки: зовнішня рама – назовні, а внутрішня – всередину. Зовнішня рама при цьому фіксувалася спеціальним плоским гачком, що було дуже зручно, якщо було вітряно.

Також на соцмісті силами військовополонених були побудовані будинки типового проекту №1-228-2, який був розрахований на вісім квартир (див. малюнок 3.2). Житлова площа будинку складає 263, 76 м². Перший поверх та двері розташовані дуже низько, що було обумовлено необхідністю економії ресурсів. По центру, на другому поверсі зберіглося оригінальне вікно в коридорі.

Будинки такого типу складали єдиний архітектурний комплекс на Соцмісті, і дуже відрізнялися від тих, що були побудовані у довоєнні роки. Вони всі мали два поверхи, були практичними та не мали складних архітектурних

форм. Така забудова утворювала так званий «мікросвіт», де кожен з мешканців знав один одного не тільки з свого дому, але й з сусіднього. Тим паче, першими мешканцями цих будинків були робітники зі своїми сім'ями, які переїжджали з сіл або міст інших областей, або навіть республік СРСР. Тобто, складалося певне коло інтересів та певна атмосфера дружності.

Мал. 3.2. Будинок №35, який розташований по проспекту Конституції та побудований силами іноземних військовополонених

Втім, на соціалістичні сили військовополонених та інтернованих були побудовані будинки, які можна віднести до іншого типового проекту. Серія 1-205 була розроблена у 1946 році, і в тому ж році починається активне будівництво будинків у промислових регіонах УРСР. Прикладом застосування зазначеного проекту можна вважати будинок №47 на проспекті Конституції (див. додаток Б, малюнок 1), який розрахований на 8 квартир та має два поверхи. Особливістю житлового об'єкту є симетричні еркери. Застосування цього виду фасадного декору дозволяє збільшити внутрішній простір кімнати та загалом всієї квартири, а наявність трьох однакових вікон поліпшує освітленість у приміщенні. Доповнює еркери архітектурні обломи у формі трикутників між першим та другим поверхом. По обидві сторони бокового фасаду будинку розміщені балкони, однак оригінальні дерев'яні до нашого часу не збереглися. Однак, збереглося дерев'яне слухове вікно на горищі, призначенням якого природне освітлення та вихід на дах будинку. Слід відмітити, що такі види вікон

притаманні будинкам архітектури Західної Європи, особливо в Німеччині та Франції.

Також на соціалістичні силими військовополонених та інтернованих були побудовані будинки, що можна віднести до серії 1-201-18 архітектора С. Маслиха. Типовість цих проектів пояснюється тим, що завдяки складеним робочим кресленням будівлі житлових будинків було можливо швидко прив'язати до ділянок будівництва, а саме будівництво закінчити у короткий термін і відносно дешево. В усіх проектах зазначеної серії повторювалися елементи і частини будинку (вікна, двері, сходи, санітарно-технічні вузли), а також містився докладний опис типових технологічних операцій проведення будівельних робіт. Всі проекти серії мали два варіанти фасадів: парадний і звичайний, а також варіанти для реалізації пічного або центрального опалення [101].

Будинки серії 1-201-18 були збудовані у м. Кам'янське як на червоній лінії, тобто на вже згаданому раніше проспекті Конституції, так і на паралельній їй вулиці Хіміків. Схожі між собою будинки, а деякі навіть однакові, утворили міні-квартал, який й досі знаходиться у жиллому стані. Прикладом застосування типового проекту є будинок №11 (див. малюнок 3.3.) по вулиці Хіміків, який має два поверхи та розрахований на дванадцять квартир. Особливістю цього будинку є кутовий балкон, який є частиною однієї з квартир. На вальмовому даху розміщені два слухових вікна, які й досі зберіглися.

Мал.3.3. Будинок №11 по вулиці Хіміків

Всі будинки по вулиці Хіміків були збудовані силами військовополонених. Підтвердженням цього є свідчення місцевої мешканки одного з будинків, яка зазначила таку інформацію: «Я була маленькою, коли ці будинки будувалися. Це був десь приблизно 1947 рік. Огороджені колючою проволокою, під постійною охороною, «зеки» працювали і вдень, і в ночі... дуже швидко збудували будинки по вулиці Хіміків». На питання, що включає в себе поняття «зеки», місцева мешканка відповіла автору дослідження так: «Ми чули різні мови. Там були і німці, і румуни, «наші» і навіть японці». Мабуть у людській свідомості тих часів хто був за колючою проволокою, той обов'язково – «зек». Однак, військовополонені були в'язнями режимної установи, яка дуже суворо охоронялася. Тим паче, умови їх утримування та становище мало відрізнялося від становища звичайних в'язнів.

Місцева мешканка зазначала, що на будівництві будинків були залучені представники різних національностей. Тим паче, у м. Кам'янське відоме поховання одного японського військовополоненого, який був в'язнем місцевої режимної установи. Також у розповіді було зазначено, що на будівництві були залучені «наші». Можна припустити, що це були українці, тому що вони також утримувалися в режимній установі для військовополонених. Підтвердженням цього є згаданий раніше лист до рідних Бреліка Йосифа Петровича, в якому вказується, що разом із засудженими німцями та іншими національностями, утримуються п'ять українців [99, с. 123].

Будинки типового проекту 1-228-7 на мікрорайоні будувалися під гуртожиток на 100 осіб. Прикладом реалізації зазначеного проекту є будинок №43 по проспекту Конституції (див. малюнок 3.4.).

Мал. 3.4. Будинок №43, що побудований силами військовополонених

Особливістю зазначеної серії є три арки у стилі модерн, які прикрашають головний фасад будинку на першому поверсі. На другому ж поверсі розташовані три лоджії, які закриті з трьох боків стінами. Також зі сторони торцевого фасаду є дві веранди на першому та другому поверсі (див. додаток Б, малюнок 2.). Слід відмітити, що спочатку веранди були відкритими, що можна пояснити тим, що типові проекти були розраховані для південних регіонів СРСР, де температура повітря взимку не опускалася нижче нуля градусів. Однак, у післявоєнні роки типових проектів було не так багато, а тому вони почали застосовувалися й в інших регіонах. Тому місцеві мешканці самостійно закрили веранди для зберігання тепла у будинку. Зазначений різновид веранд характерний саме для німецької забудови. Ще однією особливістю, яку не можна не помітити, є оригінальні вузькі одностульчаті вікна. На відміну від інших будинків цієї, або іншої типової серії, слухові вікна відсутні, а головний фасад прикрашають декоративні трикутники, що також характерні саме для німецької забудови післявоєнних років у промислових регіонах УРСР. Наразі у приміщенні знаходиться музична школа №3.

Більшість будинки по вулиці Менделєєва будували протягом другої половини 40-х початку 50-х років ХХ століття. Будинок №11/12 (див. малюнок 3.4) побудований за типовим проектом 1-228-6 та має деякі архітектурні особливості, які є характерними саме для німецької забудови. Будинок, на відміну від інших з цієї ж серії, є кутовим на знаходиться на перетині двох

вулиць. Таке розташування можна пояснити тим, що ці будинки мали бути побудовані понад дорогою та утворювати основу конструкції мікрорайону. Будинок має два еркери, які виходять за межі фасаду, застосування яких в будівництві дозволяє розширити внутрішній простір кімнати та додаючи їй функціональності. Будинки із зазначеним архітектурним елементом потребує значних фінансових вкладень, тому і серед відомих житлових об'єктів побудованих військовополоненими зустрічається нечасто. Оригінальним архітектурним рішенням є кругле слухове вікно на даху, яке слугує перш за все для провітрювання та освітлення. Зі сторони головного фасаду зберіглися дерев'яні оригінальні вікна, які є одностворчатими та відкриваються у два боки. Основою даху є кроквяна система, який покритий хвилястим азбестоцементним листом. Наразі будинок знаходиться у житловому стані, поблизу районної лікарні та магазину.

Мал. 3.5. Головний фасад будинку №11/12 по вулиці Менделєєва, який побудований силами військовополонених та інтернованих

На вулиці Менделєєва розташовані будинки, які можна віднести до типового проекту 1-205-7. В архітектурному плані вони відрізняються від тих, які автор дослідження розглядав раніше. Проект був затверджений у 1946 році, а його автором був білоруський архітектор Михайло Осмолівський. Нескладні у побудові, практичні, будинки цієї серії будувалися у Харкові (будинки №23 та №27 вздовж Індустріального проспекту) та Кропивницькому (вулиця Тараса Карпи, будинок №56).

Прикладом застосування зазначеного типового проекту у м. Кам'янське є будинок №33, який розташований по вулиці Менделєєва (див. додаток Б, малюнок 3). Двоповерховий будинок, який нагадує котедж, розрахований на 8 квартир, які є просторими з високими стелями. Слід відмітити пропорційні гострі риси будинку та планування. Особливістю як всієї серії, так і конкретного будинку, є рустика, яка прикрашає фасад та вирізняє його з поміж інших. Рустове каміння як декоративний елемент зазначеного будинку використовується для обробки кутів будинку. Також рустика виділяє кути додаючи будь-якій будівлі більш чітких, виразних ліній. Завершує фасад будівлі трикутний перерваний фронтон за допомогою якого створюється додатковий простір та виконує функцію захисту від опадів та вітру.

Слід відмітити, що будинки серії 1-205-7 будувалися не тільки на соцмісті, але й в інших регіонах міста Кам'янське. Однак, саме на досліджуваному нами мікрорайоні цю серію було використано вперше у 1947 році як житло для майбутніх працівників Придніпровського хімічного заводу. Всього на соцмісті було побудовано більше десяти будинків зазначеної серії, які наразі знаходяться в жиллому стані.

Серед будинків на соцмісті, побудованих силами військовополоненими та інтернованими, автору дослідження вдалося встановити зовсім рідкісну серію будівництва житлових об'єктів. Будівництво будинків, згідно типового проекту 1-202-1, розпочалося у 1946 році на території всього Радянського Союзу. Однак, у УРСР наразі відомо лише два міста, де була втілена в життя зазначена серія – Харків та Кам'янське. На соцмісті це будинок №57 (див. малюнок 3.6.) який розташований на проспекті Конституції. Будинки цього проекту розраховані на всього чотири квартири, які в основному є трьокімнатними. Стіни в цих будинках в основному оштукатурені, а стелі є високими за рахунок високого даху. Особливістю є рустове каміння, яке використовується для обробки кутів. Одним головних елементів фасаду є вікно на даху, яке ще називають «розетка». Воно виконує дві основні функції. По-перше, це освітлення та провітрювання приміщення. По-друге, такої форми вікно є своєрідним елементом декору та

вирізняє цю та інші серії будинків від інших. До наших часів збереглися як оригінальні вікна, так і двері будівлі. З часом такі будинки модифікувалися, до них додавалися й інші елементи, або навіть збільшувалася кількість квартир та поверхів. Наразі об'єкт знаходиться в житловому стані.

Мал. 3.6. Проспект Конституції, будинок №57

Військовополонені, які були задіяні на будівництві житлових об'єктів мали десь постійно перебувати. Цим місцем стала спеціальна режимна установа – табір, місцезнаходження якого автору дослідження вдалося встановити. У довоєнний період, а саме у другій половині 30-х років, крім будинки для працівників АТЗ було збудовано два заклади дошкільної освіти та школа. У наказі №56 від 4 вересня 1944 року про управління будівництва АТЗ вказувалося, що адміністрація мала негайно почати і закінчити не пізніше 15 вересня приміщення школи під гуртожиток табору [46, с. 196]. Слід відмітити, що на соцімісті, станом на 1944 рік, була побудована лише школа №20 (див. додаток Б, малюнок 4), будівля якої і на сьогодні збереглася. У період німецької окупації у її приміщенні, за свідченням місцевих мешканців, розташовувався німецький шпиталь. А вже у післявоєнний – перше відділення дніпровського табору для військовополонених №315. Місце розташування табору було вигідним для керівництва, тому що військовополонені не витрачали багато часу і сили на дорогу до об'єктів відбудови та будівництва. По-перше, завод АТЗ знаходився в 20-30 хвилинах пішки. По-друге, будинки, які мав будувати контингент, знаходилися на самому соцімісті. В ньому утримувалися як німці, так і румуни,

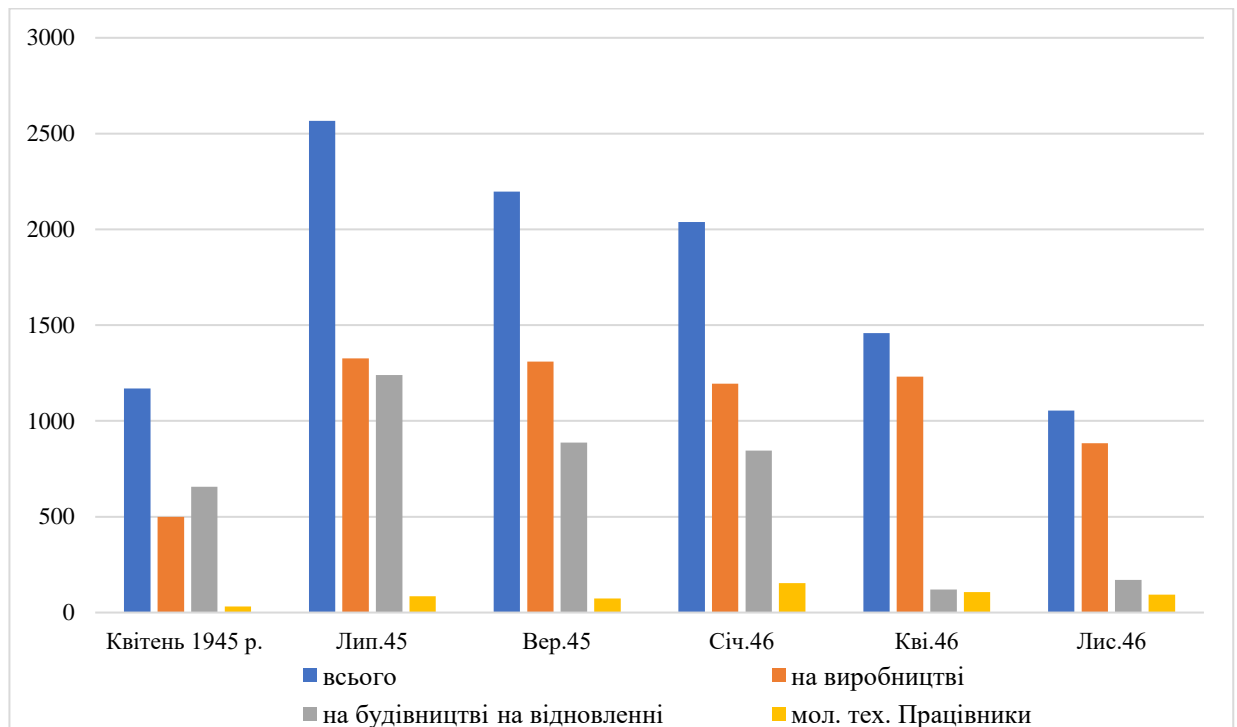
австрійці, угорці та італійці. За школою ще у довоєнний період були побудовані бараки, які також стали частиною режимної установи. Наразі школа і будинки за нею зберіглися. Однак, школі та мешканці будинків навіть не здогадуються про те, що колись саме тут утримувалися іноземні військовополонені. Згодом табірне відділення було перенесено на ст. Баглий.

Військовополонені не тільки відбудували зруйновані за період війни будинки, але й побудували багато нових. У довоєнний період на мікрорайоні встигли побудувати лише одноповерхові бараки, які за архітектурним стилем дуже відрізнялися від тих, що будувалися вже за типовими проектами. Можна стверджувати, що саме силами іноземного контингенту було відновлено будівництво запланованого. Вони заклали цілі вулиці двоповерхових будинків, які і на сьогодні зберіглися та знаходяться у житловому стані. Військовополонені будували будинки по вулицях Олеся Гончара, Менделєєва, Конституції та Хіміків [28].

Крім будівництва житлових об'єктів, військовополонені та інтерновані працювали на підприємства міста в якості звичайних робітників. Слід відмітити, що практика використання іноземців у післявоєнний період була характерною для дослідженого автором регіону. Контингент працював на підприємствах різних галузей промисловості, виконуючи при цьому різну роботу. Що стосується міста Кам'янське, то інтерновані працювали на Дніпровському металургійному комбінаті (раніше – металургійний комбінат ім. Ф. Е. Дзержинського). У період з 1 квітня 1945 р. по 1 листопада 1946 р. контингент працював як на відновленні зруйнованого за роки окупації заводу так і на виробництві [70]. Тому відобразимо відомі данні у вигляді таблиці:

Таблиця 3.1.

Трудові ресурси інтернованих Дніпровського металургійного комбінату

Найбільша кількість інтернованих працювала у липні 1945 року. На будівництві та відновленні, у досліджуваній період, працювало більше ніж на виробництві. При чому у період з квітня по листопад 1946 року частка тих, хто працював на будівництві та відновленні значно знижується. Це можна пояснити тим, що у короткі терміни завод все ж таки було відбудовано, а тому контингент переводили на інші види роботи, або взагалі на інші підприємства.

Підтвердженням праці інтернованих на підприємстві м. Кам'янське є спогади одного з інтернованих: «Перший будівельний майданчик, на якому мені довелося працювати, був за півтори години ходьби від табору. Звичайно, цю відстань потрібно було долати двічі на день... Через деякий час мені пощастило вступити до спецпідрозділу. Цей підрозділ складався переважно з таких спеціалістів, як слюсарі, токарі тощо... Пізніше я перейшов до ливарного заводу» [93]. Інтернований у своїх спогадах мав на увазі Дніпродзержинський сталеливарний завод.

У післявоєнний період робочої сили яка б могла займатися важкою роботою було небагато. Багато чоловіків не повернулося з війни, а відбудувати економіку треба було в першу п'ятирічну швидкими темпами. Цією силою стали військовополонені, які до цього тільки руйнували. Це була певна відплата за те, що вони коїли на теренах всієї України. Автор дослідження ще з дитинства чув від батьків, що соцмісто відбудували військовополонені. Багато жителів й досі пам'ятають, а деякі навіть й були свідками подій, бачили іноземців, які спілкувалися різними мовами та працювали за колючим дротом. З покоління в покоління передавалася ця інформація, яка на сьогодні є дуже цінною і є підтвердженням їх перебування у м. Кам'янське. З часом багато чого забувається, однак «сліди», які залишили за собою люди є вічними. Будинки побудовані військовополоненими і є цими «слідами» на соцмісті, про які не треба забувати.

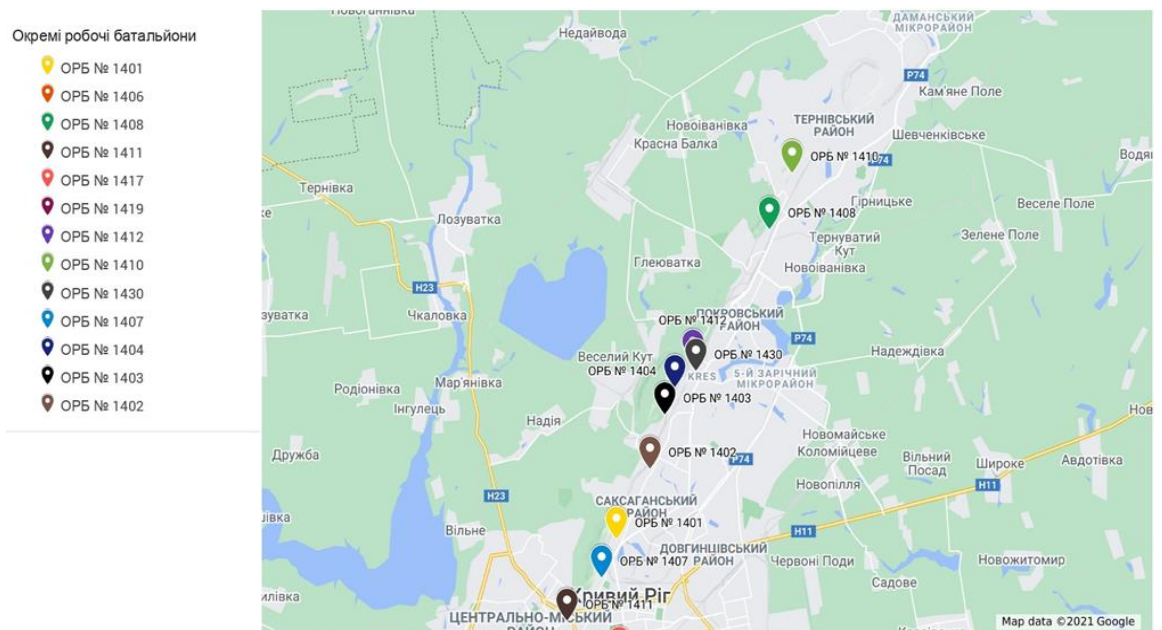
3.2. Відбудова м. Кривий Ріг

У післявоєнні роки на території УРСР не існувало ні одного промислового міста, на відбудові якого не використовувалася праця військовополонених та інтернованих різних національностей. Тому м. Кривий Ріг не стало виключенням. Значна кількість шахт, розташованих у різних районах, підприємства різних галузей промисловості – відбудова та будівництво такої кількості об'єктів потребувало чисельної робочої сили. Саме цією робочою силою стали інтерновані. Слід відмітити, що у місті розміщувалося чи не найбільша кількість окремих робочих батальйонів, на відміну від інших міст Дніпропетровщини. Інтерновані, об'єднані у ОРБ, закріплювалися за конкретними підприємствами. Утримувалися ж вони у режимних установах, таборах для інтернованих, які за режимом були схожими на ті, в яких утримувалися військовополонені.

За свідченням місцевих мешканців, режимна установа зазначеного типу у місті розміщувалася по вулиці Вадима Гурова, де наразі знаходиться аптечна база «Фармація». Спочатку, в одноповерхових будинках барачного типу (див.

додаток Б, малюнок 5) тримувалися інтерновані, а вже потім, після репатріації, і в'язні зі всього Радянського Союзу.

ОРБ працювали на залізрудних копальнях, металургійних та коксохімічних заводах і підприємствах відповідної інфраструктури Криворізького залізрудного басейну (див. малюнок 3.7). Контингент ОРБ № 1401 – 1412 працювали на місцевих копальнях, розташованих у різних районах міста. Інтерновані батальйонів № 1413 та № 1431 працювали у тресті «Спецбудтрест №2» працювали на відбудові промислових об'єктів та будівництві будинків. Контингент ОРБ № 1417 та №1419 працював на металургійному та коксохімічному заводах м. Кривий Ріг. На будівництві місцевої ДРЕС були залучений сформований 9 червня 1945 року ОРБ № 1430, який проіснував більше року [84, с. 28-38].

Мал. 3.7. Розміщення окремих робочих батальйонів у м. Кривий Ріг¹

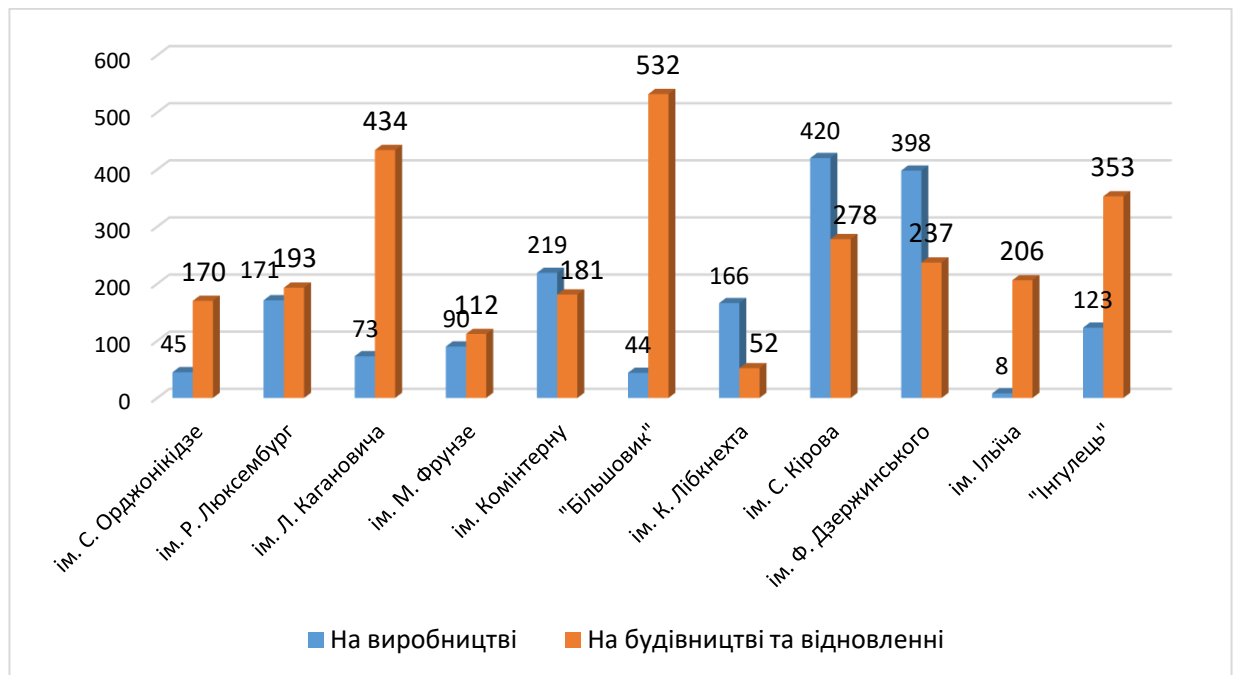
Інтерновані тресту «Кривбасруд», працювали як на виробництві, так і на будівництві та відновленні зруйнованих підприємств (див. таблицю 3. 2). Наприклад, контингент копальні «Більшовик», у більшості був задіяний саме на будівництві, 44 особи з яких працювали на виробництві разом з іншими

¹ Карта створена за допомогою сайту Google Maps і доступна за посиланням URL: https://www.google.com/maps/d/edit?hl=uk&mid=11rfnqYV_D8YLYanA0zXK41clMxd5W0jt&ll=47.86943573559246%2C33.33861110555536&z=10

робітниками. Як видно з таблиці, тільки у копальнях ім. С. Кірова та ім. Ф. Держинського, кількість тих, хто працював на виробництві є більшою. Тобто, можемо зробити висновок, що ОРБ були виконували різного роду роботи, а саме: відновлення тих підприємств, які існували у довоєнний період у м. Кривий Ріг; будівництво нових, або їх добудова; працювали на виробництві у якості звичайних робітників, а також молодших технічних працівників. Частка останніх була набагато меншою, і складала всього 8 % від загальної кількості інтернованих [70].

Таблиця 3.2

Контингент інтернованих на підприємствах шахтоуправлінь тресту «Кривбасруда» станом на 1 серпня 1946 р.

Крім промислових об'єктів, інтерновані були задіяні на відновленні і будівництві житлових об'єктів, які і досі збереглися у м. Кривий Ріг. В різних районах міста у кінці 40-х на початку 50-х років були зведені будинки, які багато в чому є схожими між собою. Слід відмітити, як і в м. Кам'янське, при їх будівництві використовувалися плани типових проектів. Наприклад, за свідченням місцевого мешканця, будинки по вулиці Джамбула будувалися інтернованими німцями у період з 1947-1949 рр. Чоловік зазначав: «Так, ці будинки будувалися німцями. І гарно будувалися...і досі стоять. Спочатку вони

були без світла та газу. Все це ми проводили самі». Будинки будувалися за типовою серією 1-228 та мають деякі особливості. Розглянемо для прикладу будинок №15 (див. малюнок 3.8.) по вулиці Джамбула. По-перше, це два еркери лише на першому поверсі, які збільшують внутрішній простір кімнати. По-друге, оригінальні вікна збереглися зі сторони основного фасаду. Що стосується одного з бокових фасадів, то на другому поверсі збереглися два оригінальних вікна, які є одностворчатими. По-третє, будинок, на відміну від будинків тієї ж серії у м. Кам'янське, із зовнішньої сторони необроблений шпаклівкою. По-четверте, дах будинку шатровий, що дуже гарно протистоїть поривчастим вітрам. Також перевагою такого виду даху є економія будівельних матеріалів для покрівлі. По-п'яте, будинок немає ніяких декоративних елементів.

Слід відмітити, що у типових проектах були зазначені конкретні матеріали, з яких повинні бути побудовані будинки. Однак, на місцях все було зовсім по іншому. Прикладом цього є зазначений вище будинок. Архітектурно він відноситься до типового проекту, однак через економію будівельних матеріалів він відрізняється від інших з цієї ж серії. Також це можна пояснити крадівництвом з боку керівників будівництва. Виконували роботу інтерновані, а керували всім місцеві, які могли забрати собі деякі матеріали. Однак, будинки побудовані дуже якісно, і наразі вони знаходяться у жилому стані.

Мал. 3.8. Будинок №15 по вулиці Джамбула, що побудований силами іноземних інтернованих

В Покровському районі іноземні інтерновані також будували житлові об'єкти біля рудника «Суха Балка», а саме по вулиці Ватутіна. Наприклад, будинок №17 (див. малюнок 3.9) можна віднести до типового проекту 1-228-5, який побудований у 1947 році, має два поверхи та розрахований на 18 квартир. Він є кутовим, тобто знаходиться на перетині двох вулиць, та побудований із шлакоблоку. Як і багатьох будинків цієї серії, особливістю є еркери на першому та другому поверсі, які збільшують кімнатний простір. Високий фронтон є органічним завершенням головного фасаду будинку та значно збільшує горище. Основним елементом, який привертає увагу, є кругле вікно на тому ж горищі, яке ще називають «розетка». Будинки зазначеного проекту будувалися у м. Кривий Ріг також по проспекту Гагаріна (будинок №24), по вулиці Єсеніна та Галатова.

Мал. 3.9. Будинок №17 по вулиці Ватутіна, який побудований силами іноземних інтернованих

Будинок №15 по вулиці Ватутіна (див. додаток Б, малюнок 6) будувався за типовим проектом 1-228-2, який розрахований на вісім квартир та є також двоповерховий. Головний фасад прикрашають великі просторі вікна, які є особливістю цього проекту. Також, як і в інших схожих проектах, є високий фронтон, який має трикутну форму. Якщо звернути увагу на другий поверх, а саме на один з бокових фасадів, то можна побачити веранду, яка наразі зберіглася частково. Оригінальні вікна не зберіглися, а зовнішня сторона будинку відреставрована мешканцями. Загалом будинок в гарному, відремонтованому житловому стані. Біля вже загаданого табору, по вулиці Вадима Гурова, у період з 1947 по 1950-ті роки були побудовані житлові об'єкти

силами інтернованих. Наприклад, це будинок №36, який був введений в експлуатацію у 1948 році. Особливістю є стрічковий фундамент, який має ряд переваг. По-перше, економічність. У післявоєнні роки типові проекти склалися з урахуванням грошей, які можна витратити на їх будівництво. По-друге, такий вид фундаменту потребує елементарних навичок з будівництва. Саме це й дозволяло будувати їх інтернованим, які не мали професійної освіти і були ознайомлені лише з певною наявною інформацією. По-третє, це надійність. Будинки такого типу є довговічними і можуть витримати добудови в майбутньому. Слід зазначити, основним матеріалом для обробки як зовнішніх, так і внутрішніх стін, був шлакоблок. Внутрішні ж перегородки були виконані з дерева. Наприклад, будинки на вулиці Джамбула будувалися за такою ж схемою.

Також на вулиці Вадима Гурова розташовується будинок №36 (див. малюнок 3.10), який як і попередні, побудований силами інтернованих. Однак, має деякі особливості, які відрізняють його від інших. Зазначений будинок, відповідно до інформації, яку автор дослідження отримав з Криворізького ресурсного центру, був побудований у 1948 році. Основу будинку складає вже згаданий раніше стрічковий фундамент, який потребує елементарних навичок у будівництві. Особливістю є виступаюча частина головного фасаду. На відміну від вище зазначених об'єктів, горище в такому будинку відсутнє. Єдиним декоративним елементом, який прикрашає, є молдінг, який має вигляд декоративної накладної планки. Він розташовується між першим та другим поверхом, відмежовуючи їх один від одного. Оригінальні вікна збереглися лише на другому поверсі, а також зберігся ліхтар ще з моменту побудови.

Мал. 3.10. Будинок №36 по вулиці Вадима Гурова

Сусідній будинок №34 по вулиці Вадима Гурова (див. додаток Б, малюнок 7), побудований у такий самий період, все ж таки відрізняється і має певні архітектурні елементи. По-перше, це наявність двох фронтонів. Перший, трикутної форми, що завершує головний фасад будинку та є основою горища. Інший – є перш за все декоративним елементом і має півкруглу форму. Також на горищі є декоративний елемент «розетка», який зустрічається і в схожих будинках, які були побудовані іноземними військовополоненими та інтернованими. Також іншим архітектурним елементом є молдінг, який як і в попередніх розглянутих архітектурних об'єктах, ніби розділяє перший на другий поверх. Оригінальні вікна збереглися на першому та другому поверсі. Зберігся балкон, який наразі знаходиться в аварійному стані. Загалом, по вулиці Вадима Гурова автору дослідження відомі близько будинків побудованими інтернованими у період з 1947-1948 рр. Саме в цей період іноземці і працювали на відбудові міста Кривий Ріг.

По вулиці Братів Кожакіних (див. малюнок 3.11.) інтернованими іноземними були збудовані всі будинки, які відносяться до типового проекту 1-228. Слід згадати, що схожі будинки будувалися у м. Кам'янське та в інших промислових містах досліджуваного автором регіону. Можна виділити загальні особливості будинків побудованих на зазначеній вулиці. По-перше, всі житлові об'єкти є двоповерховими. По-друге, це вікна, які відкриваються у два боки:

зовнішня рама назовні, а внутрішня – всередину. По-третє, це наявність з боку торцевого фасаду веранди та трикутного фронтона.

Малюнок 3.11. Будинок №6 по вулиці Братів Кожакіних

Отже, інтерновані були тією робочою силою, яка відбудовувала післявоєнний Кривий Ріг. Працюючи на різних підприємствах, вони зробили внесок у подальший розвиток міста. Збудовані ними будинки ще й досі знаходяться в житловому стані, а їх мешканці пам'ятають іноземних інтернованих.

Висновки до розділу 3

Отже, військовополонені та інтерновані зробили значний внесок у відбудову та будівництво міст досліджуваного регіону. У післявоєнний період робочої сили яка б могла займатися важкою роботою було небагато. Багато чоловіків не повернулося з війни, а відбудовувати економіку треба було в першу п'ятирічну швидкими темпами. Цією силою стали військовополонені, які до цього тільки руйнували. Це була певна відплата за те, що вони коїли на теренах всієї України. Військовополонені та інтерновані працювали як на виробництві, так і на будівництві та відновленні. У м. Кам'янське колишні вояки працювали у якості звичайних робітників на азотно-туковому заводі та металургійному комбінаті ім. Ф. Дзержинського. Свій внесок зробили і у будівництві житлових об'єктів, які й досі. Багато місцевих мешканців й досі пам'ятають, а деякі навіть були свідками подій. У м. Кривий Ріг розміщувалася найбільша кількість

окремих робочих батальйонів на території Дніпропетровської області. Інтерновані працювали на залізнорудних копальнях, металургійному та коксохімічному заводах. Значний відсоток від всіх інтернованих відбудували післявоєнне місто. Будинки зводилися за типовими проектами, які треба було будувати швидко та якісно. В результаті польових досліджень було встановлено місцезнаходження житлових об'єктів, які знаходяться майже у всіх районах м. Кривий Ріг.

З часом багато чого забувається, однак «сліди», які залишили за собою люди є вічними. Будинки побудовані військовополоненими і є цими «слідами» у містах Кам'янське та Кривий Ріг.

ВИСНОВКИ

Відповідно до поставлених завдань магістерського дослідження можна зробити наступні висновки.

Внесок військовополонених та інтернованих у відбудову індустріальних міст центрального, південного та східного регіонів України на сьогодні є актуальною темою, яка потребує всебічного дослідження. Аналіз історичної літератури дозволив визначити, що першими порушують питання перебування у полоні та інтернування в Радянському Союзі західноєвропейські історики. Предметом уваги їх дослідження становлять загальні відомості про правовий аспект взяття в полон та умови перебування, проблему репатріації та процес їхньої адаптації на батьківщині.

На відміну від західноєвропейської історіографії, українські історики зосереджують свою увагу на малодосліджених питаннях, що в першу чергу стосуються перебування військовополонених та інтернованих на території УРСР, а також їх внеску у порушені війною промисловість та інфраструктуру. Не оминають своєю увагою історики питання подальшої долі колишніх вояків Вермахту та їх союзників.

Аналіз джерельної бази дозволив на прикладі як опублікованих, так і не опублікованих документів і матеріалів, визначити: 1) національний склад та чисельність військовополонених та інтернованих; 2) відомості про табори та їх стан на території УРСР; 3) реальні умови перебування та їх матеріальне забезпечення; 4) порядок трудового використання колишніх вояків Вермахту та їх союзників; 5) відомості про смертність, поховання та репатріацію. В процесі польових досліджень були зібрані зображувальні джерела, зокрема фотографічні зображення об'єктів, які є свідченням внеску військовополонених та інтернованих у відбудову та будівництво досліджуваного регіону.

Мета і завдання кваліфікаційної роботи визначали комплекс методів, які використовувалися при написанні роботи. В їх основу покладені основні принципи наукового пізнання: об'єктивності, системності та історизму. У дослідженні використано як загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення,

логічний), так і спеціально-історичні (проблемно-історичний, порівняльно-історичний, бібліометричний). Використані у роботі методи та принципи дозволили комплексно висвітлити питання внеску колишніх вояків Вермахту у відбудову та будівництво досліджуваного регіону.

Процес утворення системи таборів для військовополонених та інтернованих був тривалим, і бере свій початок напередодні радянсько-німецької війни. Найбільша кількість таборів були сконцетровані у досліджуваному регіоні. На території Дніпропетровщини було розглянуто процес організації та діяльність виробничого табору №315, відділення якого були розміщені у містах Дніпро, Кам'янське, Нікополь, Кривий Ріг. Було визначено, що в'язні табору працювали на промислових підприємствах пізніх галузей області. Вже після завершення війни на території досліджуваного регіону організовуються табори окремих робочих батальйонів, в яких утримувалися інтерновані. Найбільшим місцем їх дислокації було м. Кривий Ріг. Національний склад був неоднорідний: німці, угорці, австрійці, румуни, японці, італійці та поляки.

Під час перебування в таборі військовополонений опинявся в певних умовах утримання. Радянське керівництво у свої чисельних промовах, документах постійно підкреслювала важливість праці військовополонених для економіки країни. Однак, проаналізовані умови перебування зовсім відрізнялися від тих, що були встановлені на папері. Можна виділити характерні ознаки перебування військовополонених та інтернованих на території досліджуваного регіону. По-перше, це незадовільні житлово-побутові умови. Військовополонені розміщувалися дуже часто в напівзруйнованих будівлях, які перебували в аварійному стані. По-друге, це погана забезпеченість одягом та взуттям. Через переповненість режимних установ контингентом, багатьом просто не вистачало не те що професійного одягу, але й звичайної білизни. По-четверте, харчування, яке було важливим для військовополонених, які працювали на фізично складній роботі, не відповідало нормам, які встановлювала сама радянська влада. Все це призводило до зростання захворюваності та смертності серед контингенту. Виснаження, безсилість – такими словами можна охарактеризувати життя

військовополоненого та інтернованого. Ізольованість від навколишнього світу та зневіра у повернення на батьківщини стало буденним явищем серед тих, хто утримувався в таборах.

Подальша доля багато в чому залежала від умов, в яких перебували колишні вояки Вермахту та їх союзники. Через недодержання норм харчування та забезпечення одягом, військовополонені та інтерновані хворіли на різного роду захворювання. Одним із найпоширеніших були: дистрофія, запалення легенів, туберкульоз. Радянська влада не забезпечувала належних умов лікування для військовополонених. Як наслідок – смертність за всі роки утримування на території УРСР була високою. Найбільша кількість смертей зафіксована у зимовий період, що є свідченням невідповідності приміщень, а також постійної праці на відкритому повітрі.

Померлих ховали на спеціальних кладовищах, які належали табору або ОРБ. Місцевість, обрана під кладовище, частіше всього знаходилася на околиці населеного пункту. Процедура поховання, що регламентувалася різного роду наказами, не додержувалася. Ім'я та прізвища померлих записувалися у спеціальні цвинтарні книги, які склалися за алфавітним порядком. На території Дніпропетровської області наразі відомо декілька місць поховань військовополонених та інтернованих. У м. Кам'янке вдалося визначити дислокацію кладовища т/в №1 та №4 табору №315 та спецшпиталю №5807, на території яких були поховані колишні військові німецької, угорської та японської армій. На території м. Кривий Ріг ОРБ також мали свої кладовища, які розміщувалися у різних районах міста. Проаналізовані особисті справи військовополонених та інтернованих свідчать про те, що більшість з них не мали ні військової, ні спеціальної освіти. Причиною смертності більшості була дистрофія, що є підтвердженням поганого харчування та умов перебування. Крім зазначеної хвороби, особи хворіли на грип та запалення легенів.

Процес репатріації військовополонених та інтернованих тривав у декілька етапів, і багато в чому залежав від національності. Першими отримали право повернутися на свою батьківщину чехи, ховарти, поляки, а останніми – коліні

вояки Вермахту. Загалом масова репатріація тривала з 1945 по 1951 рр. Після повернення додому колишніх в'язнів радянської системи утримання чекав тривали процес відновлення та інтеграції у суспільство.

Військовополонені та інтерновані зробили свій внесок у відбудову міст центральної, південної та східного регіну. Організація таборів та ОРБ в часі збігається з потребою у відновленні післявоєнної економіки. Колишні військові Вермахту та їх союзники використовували різного роду роботу, а саме: 1. відбудовували зруйновані під час війни промислові підприємства; 2. працювали у якості звичайних робітників на залізничних копальнях, заводах. 3. відбудовували та будували нові житлові об'єкти. Використання іноземних військовополонених та інтернованих можна назвати історичною компенсацією за масштабне використання у якості робочої сили цивільного населення УРСР в нацистській Німеччині. У результаті проведених польових досліджень було встановлено розміщення житлових об'єктів у містах Кам'янське та Кривий Ріг. Всі будинки побудовані силами військовополонених та інтернованих мають спільні риси, які відрізняють їх від інших, побудованих роками пізніше. Було розглянуто архітектурні особливості кожного з будинків, які хоча й будувалися за типовими проектами, все ж таки мали певні відмінності. Наразі вони знаходяться в житловому стані, а місцеві мешканці й досі зберігають пам'ять про їх внесок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

1. Докладная записка зам. народного комиссара внутренних дел УСССР Н. С. Хрущову «О состоянии лагеря на строительстве автозавода» от 10/01/1946 [оригінал: ЦДАГО, Фонд 1, Оп. 23, ч. 1. Арк. 3]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали, зібрані проф. А. Чайковським та подаровані Н. Тацюк*

2. Докладная записка министра внутренних дел СССР Т. Строкача секретарю ЦК ВКП(б) Д. Коротченку «О состоянии укомплектования лагеря при строительстве Днепропетровского автозавода спецконтингентом» от 31/03/1947. [оригінал: ЦДАГО, Фонд 1. Оп. 23. Арк. 57-58]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

3. Матеріали польових досліджень науково-дослідного та освітнього проекту «Німецькі сліди в архітектурі та будівництві індустріальних міст південноукраїнського регіону / Deutsche Spuren in der Architektur und im Bau von Industriestädten der Süd-Ukrainischen Regionurl». Архів дослідницької групи. Кривий Ріг, 2019-2021.

4. Матеріали несистематизованих фондів КП «Криворізький історико-краєзнавчий музей».

5. Приказ управляющего трестом «Южавтострой» М. Прихожана «О трудовом использовании военнопленных на строительстве Автозавода» от 12/02/1947. [оригінал: ЦДАГО, Ф. 1., Оп. 23. Арк. 86-90]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

6. Решение ГОКО №8921 «Перечень распределения военнопленных по областям и предприятиям УСССР» от 4/26/1945. [оригінал: ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Арк. 35-48]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

7. Справка зам. секретаря Днепропетровського обкома КП(б)У В. Трошина Т. Кирееву «О состоянии лагерей военнопленных на Автострое» от 16/07/1945.

[оригінал: ЦДАГО, Ф. 1. Оп. 23, ч. 1. Арк. 52-53]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

8. Справка инструктора ЦК КП(б)У Т. Киреева зам. секретаря по строительству ЦК КП(б)У И. Лебедю «О состоянии лагерей военнопленных в тресте «Автострой» от 20/07/1945. [оригінал ЦДАГО Ф. 1. Оп. 23, ч. 1 Арк. 49-50]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

9. Справка зам. народного комиссара внутренних дел И. Лобуренко зам. секретаря ЦК КП(б)У по строительству И. Лебедю «О состоянии лагеря военнопленных на строительстве Автозавода» от 27/07/1945. [оригінал: ЦДАГО, Фонд. 1. Оп. 23. Арк. 63]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

10. Справка (авторство не встановлене) «О наличии военнопленных в лагерях МВД УССР» от 13/08/2017. [оригінал: ЦДАГО, Фонд 1. Оп. 23. Арк. 284]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

11. Справка зам. секретаря обкома КП(б)У по машиностроительной промышленности В. Трошина зам. секретаря ЦК КП(б)У по строительству И. Лебедю «О состоянии лагеря военнопленных на строительстве Автозавода» от 18/08/1945. [оригінал: ЦДАГО, Ф. 1, Оп. 23, ч. 1. Арк. 59-60]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

12. Справка зам. начальника УПВИ МВД УССР В. Ерофеева (адресат не встановлений) «О наличии, закреплении и выводе военнопленных хозорганами из лагерей МВД УССР» от 22/08/1947. [оригінал: ЦДАГО, Фонд 1. Оп. 23. Арк. 168-205]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

13. Справка И. Лобуренка зам. секретаря Совета Министров УССР Л. Корниец «О состоянии спецгоспиталей» от 4/09/1947. [оригінал: ЦДАВО, Ф. 2, Оп. 7. Арк. 38-39]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

14. Справка С. Портнова председателю исполкома Днепропетровского облсовета И. Филиппову «Об организации спецгоспиталя в г. Днепропетровск»

от 11/10/1947. [оригінал: ЦДАВО, Ф.2, Оп. 7. Арк. 40]. *Особистий архів Н. Тацюк. Несистематизовані архівні матеріали...*

II. Опубліковані джерела

15. Акт контрольного обстеження ОРБ №1415 при Дніпродзержинському металургічному заводі складений старшим інспектором спец. охорони В. Євграфовим «О складі, трудовому використанні матеріально-бутовому забезпеченні інтернірованих німців на металургічному заводі ім. Дзержинського» от 3 мая 1946 г. . *Місто Дніпродзержинськ в роки війни: збірник архівних документів та фотографій* . Дніпродзержинськ, 2013. С. 186-190.

16. Выписка №8.55 из Итогового отчета Совета Министров СССР по делам репатриации «О выполнении решений правительства СССР по проведению репатриации граждан СССР и граждан иностранных государств за 1945-1951 гг.» от 1 декабря 1952 г. *Военнопленные в СССР документы и материалы* / Под ред. М. Загоруйко. Москва, 2000. С. 862-873.

17. Выступление министра внутренних дел СССР Круглова на совещании министров внутренних дел республик и начальников краевых и областных управлений МВД от 20-22 марта 1946 г. *Военнопленные в СССР...*С.68-70.

18. Директива ГУПВИ НКВД СССР №28/2/23 «О захоронении военнопленных» от 24 августа 1944 г. *Военнопленные в СССР...*С. 453-454.

19. Директива ГУПВИ НКВД СССР №28/74 «Об учете умерших военнопленных» от 7 декабря 1945 г. *Военнопленные в СССР...*С.472.

20. Директива НКВД СССР №130 «Об обеспечении военнопленных госпитальной помощью» от 7 августа 1945 г. *Военнопленные в СССР...*С. 467-468.

21. Доклад заместителя начальника 1 Управления ГУПВИ НКВД СССР М. Зетилова С. Круглову «О результатах обследования лагерей для военнопленных в ряде областей СССР в январе-феврале 1946 г.» *Военнопленные в СССР...*С. 264-276.

22. Докладная записка №8.16 С. Н. Круглова И. В. Сталину, В. М. Молотову, Л. П. Берии «О ходе репатриации японских военнопленных и интернированных» от 14 января 1947 г. *Военнопленные в СССР...*С. 790-792.

23. Докладная записка С. Н. Круглова И. В. Сталину, В. М. Молотову, Л. П. Берии «Об итогах политической работы по обеспечению репатриации военнопленных австрийцев» от 17 февраля 1948 г. *Военнопленные в СССР...*С. 827-828.

24. Докладная записка Л. П. Берии, В. М. Молотова в ЦК КПСС «О пересмотре судебных приговоров на осужденных к лишению свободы иностранцев» от 14 апреля 1953 г. *Военнопленные в СССР...*С. 871-872.

25. Hadifogolytemető t / v №1 tábor №315 / Hadtorteneti intezet muzeum. URL: <https://hadisir.hu/szovjet-hadifogolytaborok>

26. Internált Hoffman Andriy könyvelési fájlja URL: <https://adatbazisokonline.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/F61BCFD01AF94C9951A517768C56CB7D/>

27. Internált Libitz Heinrich regisztrációs fájlja URL: <https://adatbazisokonline.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/BBD73721B53643CE6040CFD279F8D2B7/2J>

28. Карта розміщення будинків побудованих силами військовополонених та інтернованих у м. Кам'янське URL: <https://www.google.com/maps/d/edit?hl=uk&mid=1mxPhmzbsfuwUaIGrTteambW MJNGPjNgz&ll=48.47069490735865%2C34.670379999999998&z=16>

29. Карта розміщення окремих робочих батальйонів у м. Дніпро URL: https://www.google.com/maps/d/edit?hl=uk&mid=1dqW_gKII5vzgpW0Mw3zt-y54aRatC8yD&ll=48.4818578327514%2C35.0293663&z=12

30. Карта розміщення окремих робочих батальйони у м. Кривий Ріг URL: https://www.google.com/maps/d/edit?hl=uk&mid=11rfnqYV_D8YLYanA0zXK4Icl Mxd5W0jt&ll=47.86943573559246%2C33.338611105555536&z=10

31. Koroniks Edmund magyar internált számviteli aktája URL: <https://adatbazisokonline.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/F6499E120B894BE132BA0555BDC7C369/>

32. Письмо руководства 9-го лагерного отделения управления лагеря военнопленных №315 к директору ДМК им. Дзержинского. *Місто Дніпродзержинськ у роки війни: збірник документів*. Дніпродзержинськ, 2013. С. 185-186.

33. Письмо Управления военизированных спецчастей та ППО к директору ДМК им. Дзержинского *Місто Дніпродзержинськ в роки війни: збірник архівних документів та фотографій* / Упоряд. Р. Занько, Г. Кулініч та ін. Дніпродзержинськ, 2013. С. 186-190.

34. Положение «Об управлении по делам военнопленных при НКВД СССР» от 19 сентября 1939 г. *Военнопленные в СССР...* С. 69-70 (3)

35. Положение «О лагере для военнопленных» от 23 сентября 1939 г. *Военнопленные в СССР...* С. 74-76.

36. Положение НКВД СССР №6.45 «О трудовом использовании военнопленных» от 29 сентября 1945 г. *Военнопленные в СССР...* С. 634-647.

37. Постановление Государственного Комитета обороны «О трудовом использовании интернированных немцев» от 19 декабря 1944 г. URL: <https://memorial.krsk.ru/DOKUMENT/USSR/441229-1.htm>

38. Постановление СНК СССР №1798 «Об утверждении положения о военнопленных». *Военнопленные в СССР...* С. 65-68.

39. Постановление ЦИК и СНК СССР №46 «Положение о военнопленных» от 19 марта 1931 г. *Военнопленные в СССР...* С. 59-63.

40. Приказ НКВД СССР №001155 с объявлением временного положения о лагерях-распределителях НКВД для военнопленных и временного положения «О пунктах НКВД по приему военнопленных» от 5 июня 1942 г. *Военнопленные в СССР...* С. 72-86.

41. Приказ НКВД СССР №00367 «Об улучшении руководства лагерями НКВД для военнопленных» от 24 февраля 1943 г. *Военнопленные в СССР...С. 94-95.*

42. Приказ МВД СССР №00345 «О реорганизации ГУПВИ НКВД СССР» от 10 июня 1951 г. *Военнопленные в СССР...С.105.*

43. Приказ НКВД СССР №00540 «Об изменении норм продовольственного снабжения для военнопленных» от 19 мая 1945 г. *Военнопленные в СССР...С. 363-370.*

44. Приказ НКВД СССР и начальника тыла №001286/0023 «О порядке обеспечения вещевым имуществом военнопленным» от 19 октября 1944 г. *Военнопленные в СССР...С.357-359.*

45. Приказ НКВД №00834 «О введении в действие инструкции о порядке переписки военнопленных немцев, австрийцев, румын и венгров с их семьями, проживающими в Германии, Австрии, Румынии и Венгрии» от 13 июля 1945 г. *Военнопленные в СССР...С. 239-242.*

46. Приказ начальника управления строительством ДАТЗ А. Жайворонкова №56 «Об управлении строительством Днепродзержинского АТЗ» от 4 сентября 1944 г. *Місто Дніпродзержинськ у роки війни: збірник документів...С. 196.*

47. Приказ начальника управления строительства ДАТЗ А. Жайворонкова №344 «По управлению строительства Днепродзержинского АТЗ» от 14 ноября 1945 г. *Місто Дніпродзержинськ у роки війни: збірник документів.... С. 201 - 202.*

48. Приказ НКВД СССР №001035 «Об освобождении из лагерей 40 тис. Военнопленных румын» от 11 сентября 1945 г. *Военнопленные в СССР...С. 764-767.*

49. Приказ НКВД СССР №00955 «Об освобождении части военнопленных из лагерей НКВД и спецгоспиталей» от 10/14 августа 1945 г. *Военнопленные в СССР...С. 761-763.*

50. Приказ МВД СССР №00916 «О репатриации из СССР японских военнопленных» от 11 октября 1946 г. *Военнопленные в СССР...С. 776-778.*

51. Приказ МВД СССР №001042 «Об отправке на родину военнопленных австрийской национальности» от 28 ноября 1946 г. *Военнопленные в СССР...С. 787-789.*

52. Приказ МВД СССР №001078 «О репатриации 100 тис. Нетрудоспособных военнопленных немцев» от 15 октября 1947 г. *Военнопленные в СССР...С. 821-825.*

53. Прошение военнопленных – уроженцев Западной Белоруссии И. Сталину с просьбой об освобождении из плена. *Катынь. Пленники необъявленной войны: док-ты и материалы* / Под ред А. Яковлева. Москва, 1999. С. 182-183.

54. Распоряжение по прямому поводу П. Сопруненко руководителю бригады УПВ НКВД СССР Г. Антонову «Об этапировании 2000 военнопленных, находящихся на работах в Криворожском бассейне, на строительство №1 НКВД СССР». *Катынь. Март 1940 г. – сентябрь 2000г.: Расстрел. Судьбы живых. Эхо Катыни* / Под ред. Н. Лебедевой. Москва, 2001. С. 138-140.

55. Распоряжение по прямому поводу зам. наркома внутренних дел В. В. Чернышова Г. И. Антонову «Об этапировании польских военнопленных, находящихся на работах в Криворожском бассейне, в Северный железнодорожный лагерь. *Катынь. Март 1940 г. – сентябрь 2000г...* С. 140-141.

56. Распоряжение НКВД СССР «О сборе, заготовке и переработке дикорастущей съедобной зелени в лагерях НКВД для военнопленных и интернированных» от 21 июня 1945 г. *Военнопленные в СССР...С. 370-373.*

57. Сводка (авторство не встановлене) «О национальном составе военнопленных солдат и младшего комсостава бывшей польской армии, содержащихся в промышленных лагерях и на строительстве №1» от 28 февраля 1940 г. *Катынь. Пленники необъявленной войны: док-ты и материалы* / Под ред А. Яковлева. Москва, 1999. С. 370-371.

58. Справка (авторство не встановлено) «О наличии военнопленных в лагерях УПВ НКВД СССР» от 18 марта 1940 г. *Катынь. Пленники необъявленной войны: док-ты и материалы* / Под ред А. Яковлева. Москва, 1999. С. 438.

59. Справка №6.3 В. В. Чернышева «Об использовании военнопленных на предприятиях Наркомчермета СССР» от 26 ноября 1939 г. *Военнопленные в СССР...* С. 491.

60. Справка №3.79 ЦФО МВД СССР «О средней стоимости содержания одного военнопленного в лагерях ГУПВИ МВД СССР» от 29 апреля 1947 г. *Военнопленные в СССР...* С. 147-148.

61. Справка №5.19 М. С. Кривенко С. С. Мамулову «О смертности военнопленных в неблагополучных лагерях НКВД» от 2 марта 1945 г. *Военнопленные в СССР...* С. 459-461.

62. Справка №5.54 М. Я. Зетилова «О диагнозах смертности среди военнопленных немцев по месяцам 1945-1946 гг» от 14 января 1947 г. *Военнопленные в СССР...* С. 500.

63. Справка ГУПВИ МВД СССР №8.48 «О ходе выполнения плана репатриации немецких военнопленных и количестве осужденных, не подлежащих репатриации» от 21 декабря 1949 г. *Военнопленные в СССР...* С. 843.

64. Справка заместителя народного комиссара внутренних дел Е. Лобуренко «О наличии контингентов военнопленных и интернированных мобилизованных немцев по УССР по состоянию на 10 апреля 1945 г.» от 21 апреля 1945 г. *Сергійчук В. Новітня каторга: військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР*. Київ, 2001. С.87-90.

65. Справка министра государственной безопасности УССР Т. Строкача «О наличии и закреплении за хозорганами военнопленных по национальностям и о количестве подлежащих отправке венгров и румын по состоянию на 20 мая 1947 г.» от 25 мая 1947 г. *Сергійчук В. Новітня каторга: військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР*. Київ, 2001. С. 137-151.

66. Számviteli ügy №336 Klimai András URL:
<https://adatbasisokonline.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/32364C18C2634A407ADC722B6E7AF74F/>
67. Számviteli ügy №134 Yosyp Voloyaka URL:
<https://adatbasisokonline.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/52D3CCBFEB4C4FC49579C6A06D43B06F/>
68. Számviteli ügy Kovach Dyulo URL:
<https://adatbasisokonline.hu/imgview/szovjet-taborok-magyar-foglyai/11F1F5936B94429AE360ACC93F70625B/>

69. Циркуляр НКВД СССР №30 «О борьбе с хищениями в лагерях военнопленных» от 28 января 1944. *Военнопленные в СССР...* С.348-350.

III. Література

70. Алесеева-Процюк Д. Організація утримання і трудового використання іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939-1953 рр.): дис. ...канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України. Київ, 2008. 251 с.
71. Алесеева-Процюк Д. Правове регулювання конвоювання та режиму охорони іноземних військовополонених та інтернованих у 1946-1946 рр. і в повоєнний період на території УРСР. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2009. №3. С. 174-185.
72. Военнопленные в СССР... Т.6. Лагеря для военнопленных НКВД–МВД СССР : справочник / Под ред. М. Загорюлько. Волгоград, 2013. 768 с.
73. Джусті М. Італійські військовополонені в СРСР в 1941-1954 гг. Санкт-Петербург, 2010. 228 с.
74. Калкутіна Н. Іноземні військовополонені на Півдні України: проблема взаємовідносин з місцевим населенням. *Науковий вісник Миколаївського нац. Ун-ту ім. В. Сухомлинського*. 2016. №1. С. 37- 42.
75. Калкутіна Н. Санітарно-побутові умови в таборах для іноземних військовополон. Півд. України в 1944-1945 рр. *Acta studiosa historica*. 2014. Т. 4. С. 171–181.

76. Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956. Москва, 2002. 302 с.

77. Медведев С. Немецкие Военнопленные в СССР в зарубежной и отечественной историографии (1940-200-е гг.). *Научные ведомости*. 2009. №1. С. 52-58.

78. Москаленко Н. Колабораціоністська преса як джерело з історії повсякдення населення окупованих територій (на прикладі преси міста Кривий Ріг та Кам'янське). *Шляхами Кліо* : студентський науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2019. Число перше. С. 27-32.

79. Мотревич В. Установи для іноземних військовополонених та інтернованих в Дніпропетровській області в 1944 – 1951 рр.: чисельність і дислокація. *Грані*. 2016. №140. С. 88-92.

80. Мюллер К. Немецкие военнопленные. Современное состояние исследований и будущие перспективы. *Материалы международной конференции «Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны»*. м. Мінськ. 25 декабря 2003. С. 294-363.

81. План типового проекту №1-228-4. Домофото. Архитектурная фотобаза : сайт URL: <https://domofoto.ru/photo/8982/>

82. Потильчак О. Військовополонені на будівництві автошляхів Української РСР у 1944-1945 рр. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. 2007. №4. С. 188-196.

83. Потильчак О. Військовополонені італійці в радянських таборах на території України. *Військово-історичний меридіан*. 2014. №1. С. 28-41.

84. Потильчак О. Інтерновані іноземці на гірничих підприємствах Кривбасу (1945-1949 рр.): організація, дислокація і структура таборів. *Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини* (Матеріали міжрегіональної наукової конференції). Кривий Ріг, 2005. С. 28-38.

85. Потильчак О. Про грошове утримання та оплату праці військовополонених у радянськи таборах (1939-1945 рр.). *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Київ, 2008. С. 221-228.

86. Потильчак О. Стаціонарні ліквальні установи для військовополонених на території Української РСР у 1944-1951 рр. *Науковий часопис...* 2005. №1. С. 28-32.

87. Потильчак О. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні URL: <http://enpuir.npu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/12789/Potylchak.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

88. Потильчак О. Поховання інтернованих японців на території України (1946-1949 рр.). *Військово-історичний альманах*. 2010. №1. С. 122-134.

89. Потильчак. А. Радянській полон та інтернування в Україні (1939-1954). Київ, 2004. 482 с.

90. Потильчак О. Таємниці «Західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946-1949 рр.). Київ, 2010. 176 с.

91. Ряжских Е. В. Общественно-политическая интеграция немецких военнопленных после возвращения из СССР URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/74272331.pdf>

92. Сергійчук В. Новітня Каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової в УРСР. Київ, 2001. 188 с.

93. Спогади військовополоненого у м. Дніпродзержинськ. *Kriegsgrablagen in der Ukraine. Сайт*. URL: http://www.kriegsgraeber-ukraine.info/kgfl/nach_namen/kgfl-dnjeprodsherschynsk.html?fbclid=IwAR0JvL9mSMRILKLT_e_m96Mj_iHa2jqGoyJ9PBIsUeUmS-mG-Fft6UKIdIsg

94. Тацюк (Москаленко) Н., Вчорашня Є. Deutsche spuren in der architektur und im bau von industriestädten der süd-ukrainischen region. Матеріали науково-дослідного та освітнього проекту / Наук. керівник доц. В. Яшин / Німецькі сліди в архітектурі та будівництві індустриальних міст південноукраїнського регіону / Deutsche spuren in der architektur... URL : <https://deutschespracheukr.wixsite.com/meinewebsite->

[2/arbeitsblaetter?fbclid=IwAR0xrph_JcmGmqKWasrVHGkA44hu7ROqGhS7PeKmsAlAjKz9_GlzNr7nqKg](https://arbeitsblaetter.fbid.org/worksheets/viewer.aspx?fbclid=IwAR0xrph_JcmGmqKWasrVHGkA44hu7ROqGhS7PeKmsAlAjKz9_GlzNr7nqKg)

95. Тацюк Н. Використання праці військовополонених та інтернованих під час відновлення м. Кам'янське (Дніпродзержинськ). *Історія в регіональному і глобальному вимірах: матеріали Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції м. Маріуполь*. С. 126-13.

96. Тацюк Н. Військовополонені та інтерновані під час відновлення промислових та інфраструктурних об'єктів міста Кам'янського (Дніпродзержинськ) в 1944-1948 рр. *Шляхами Кліо* : студентський науковий альманах / За ред. Н. Печеніна, В. Яшин. Кривий Ріг. 2021. Число друге. С. 29-35. URL: <https://u.to/AsPJGw>

97. Труханова Я. Гудзик від гімнастерки: спогади колишнього військовополоненого Артура Мекельбурга. *Червоний гірник*. 2004. №78-79. С. 4.

98. «Убиты в Калининe, захоронены в Медном». Книга памяти польских военнопленных. Т.1.: Биограммы военнопленных. / Под ред. Л. Еремина. Москва, 2019. 688 с.

99. Чайковский А. За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Киев, 2000. 970 с.

100. Чайковский С. Нормативно-правовые и организационные вопросы агентурно-оперативной работы среди военнопленных и интернированных (1939-1953 гг.). *Військовий полон та інтернування: погляд через 60 років*. Київ, 2008. С. 224-254.

101. Шпаков И. В. История советской серии типовых проектов малоэтажных жилых домов 1940-1950 гг. архитектора С. Маслиха. *Известия Юго-Западного государственного университета*. Серия: История и право. 2016. № 4 (21). С. 185-193.

IV. База даних

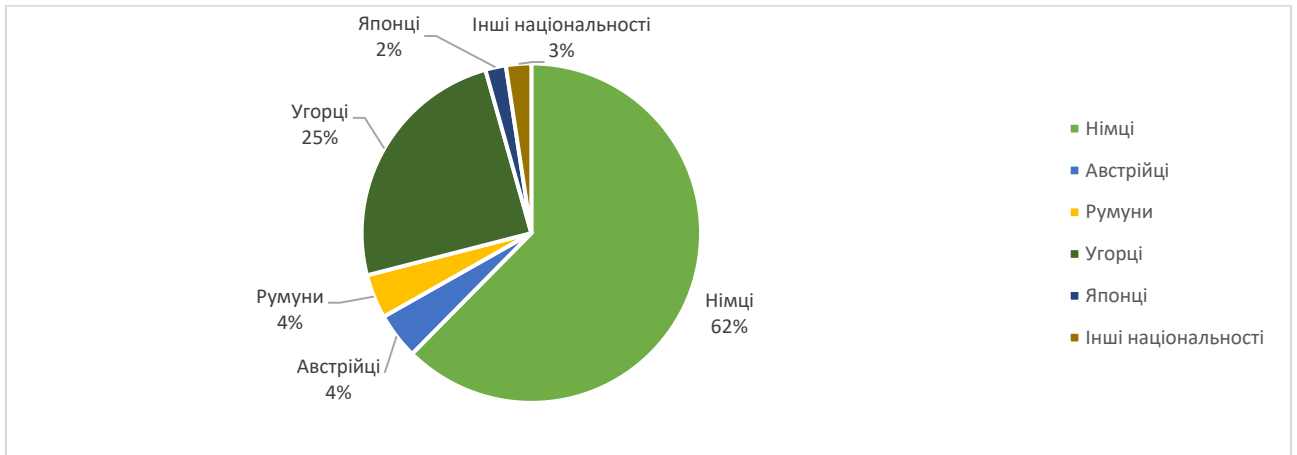
102. Тацюк Н. База даних поховань угорських військовополонених та інтернованих. Кривий Ріг. Файл Access (), 2021.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Малюнок А.1

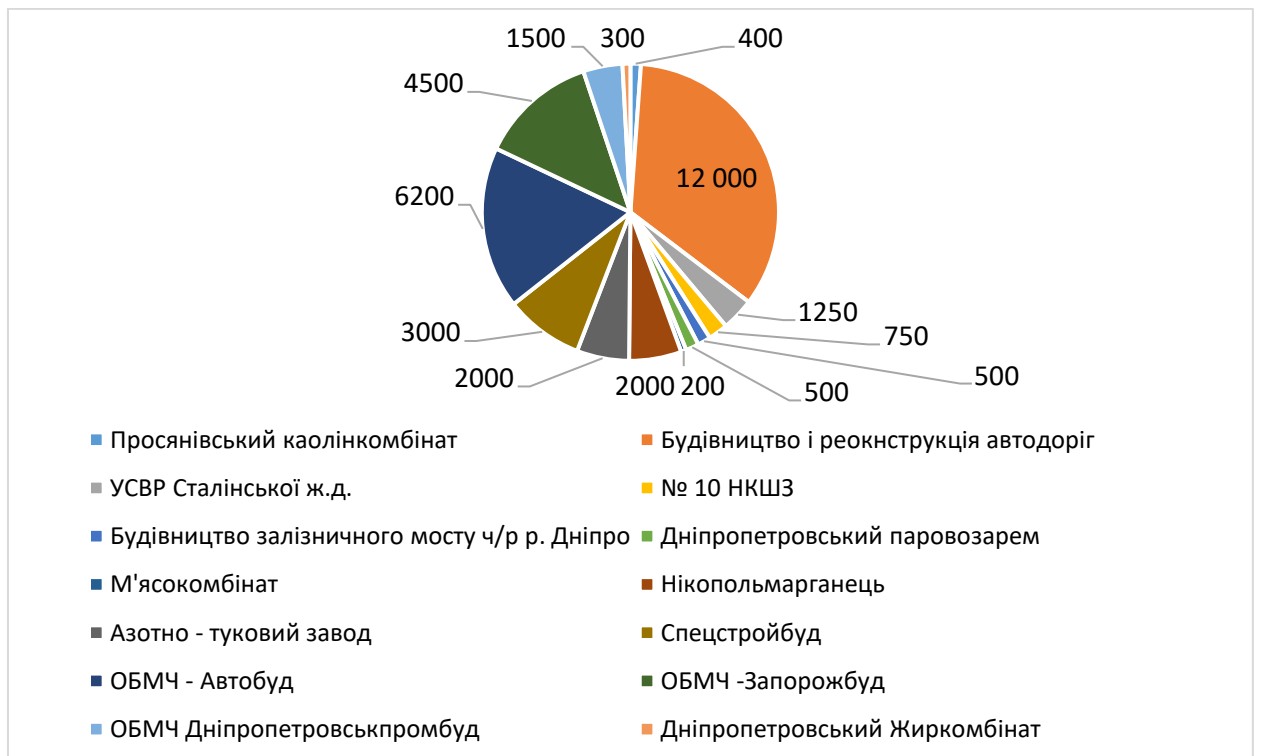
Відсоткове співвідношення військовополонених за національною приналежністю станом на 1 серпня 1947 року

[10]

Малюнок А.2

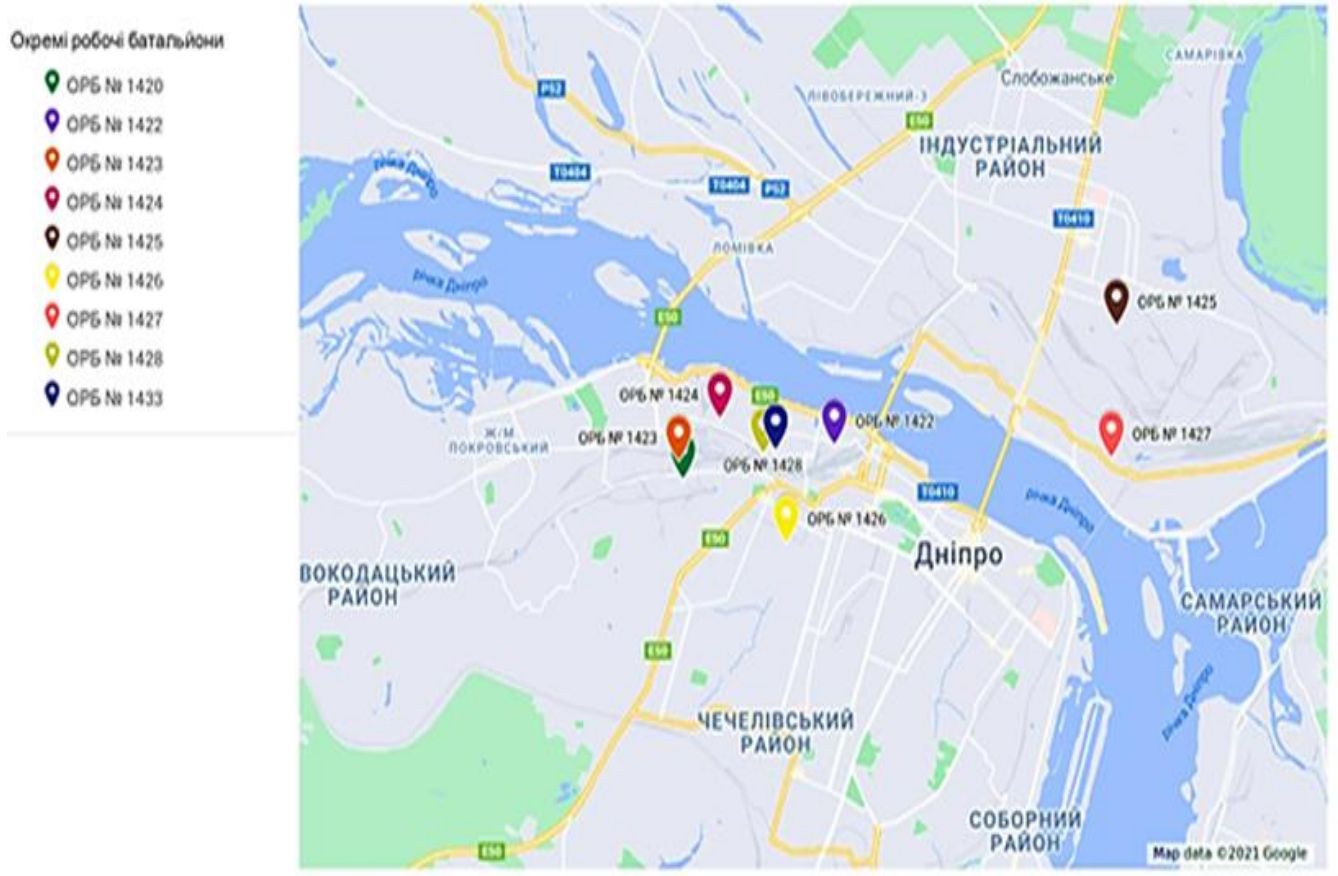
Розподілення військовополонених по галузям виробництва на території Дніпропетровщини

[6]

Малюнок А.3

Розміщення окремих робочих батальйонів у м. Дніпро

[29]

ДОДАТОК Б

Малюнок Б.1.

Будинок №47, який розташований на проспекті Конституції та побудований силами військовополонених та інтернованих

Малюнок Б.2.

Торцевий фасад будинку №47 по проспекту Конституції

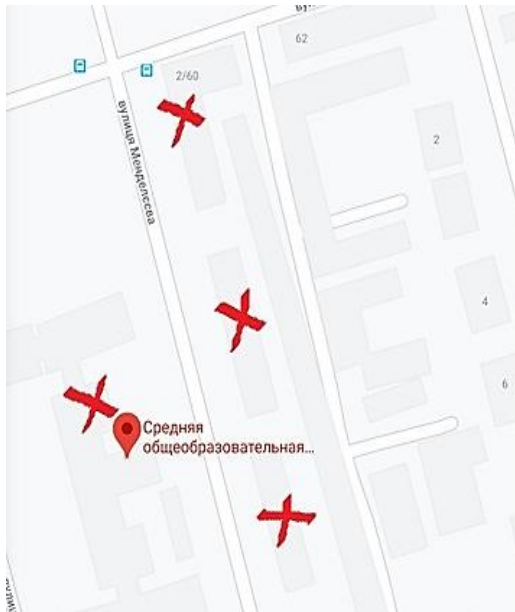
Малюнок Б.3.

Вулиця Менделєєва, будинок №33

Малюнок Б.4.

Розміщення табірної відділення табору №315 (ліворуч) та сучасне фото школи №20 (праворуч)

Малюнок Б.5.

Місце утримування іноземних інтернованих у м. Кривий Ріг

Малюнок Б.6.

Будинок №15 по вулиці Ватутіна

Малюнок Б.7.

Будинок №34 по вулиці Вадима Гурова

